

บทที่สอง

ประวัติศาสตร์ไทยในสมัยรัชกาลที่สอง แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นพระราชนอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมเด็จพระราชชนนีมีพระนามเดิมว่า นาก (หรือนาค) เป็นธิดาคหบดีผู้มีภูมิลำเนาในเขตเมืองสมุทรสงครามต่อ กับเขตราชบุรี (ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 โปรดฯ สถาปนาสมเด็จพระราชนารดาขึ้นเป็นสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี) พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยประสูติ เมื่อวันพุธที่ 26 เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2310 ที่บ้านอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม ในขณะนั้นกรุงศรีอยุธยาเพิ่งเสียแก่พม่าใหม่ ๆ และพระราชนบุตรบิณฑิร์ยังไม่ได้สถาปนาเป็นราชาหนึ่งในราชบุรี เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสามารถกลับเอกราชและตั้งราชบุรีเป็นราชธานีขึ้นใหม่ใน พ.ศ. 2311 สมเด็จพระราชนบุรีได้เข้ามารัฐบาลอยู่ที่กรุงธนบุรีด้วย และได้ย้ายนิเวศสถานเข้ามาตั้งอยู่ที่ใต้วัดระฆังโฉมสิตาราม (หรือวัดบางหว้าใหญ่) เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระชนชาสมควรแก่การเล่าเรียนสมเด็จพระราชนบุรีได้ทรงนำไปฝึกให้ทรงศึกษาในสำนักพระวันรัตวัดบางหว้าใหญ่

ในสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี สมเด็จพระราชนบุรีได้ต้องเป็นแม่ทัพออกศึกษาศึกษา อยู่เป็นประจำ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระชนชาได้ 8 พระยา ก็ได้โดยเสด็จติดตามไปในการลงคราวสำคัญเกือบทุกครั้ง คือ

ลงคราวรบพม่าที่เชียงใหม่ (พ.ศ. 2317)

ลงคราวรบพม่าที่ราชบุรี (พ.ศ. 2318)

ศึกษาแซหุ่นกีตีเมืองพิษณุโลก (พ.ศ. 2318)

ลงคราวปราบเมืองนางรอง และจำปาศักดิ์ (พ.ศ. 2319)

ลงคราวตีเมืองเวียงจันทร์ (พ.ศ. 2321)

ลงคราวปราบจลาจลในกรุงกัมพูชา (พ.ศ. 2323)

เมื่อสมเด็จพระราชนบุรีได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระชนชาได้ 16 พระยา เพราะเหตุที่ได้เป็นราชวงศ์พระองค์

เดียวที่ได้สิ่งจิตดตามพระราชบิดาในการทำศึกสงครามมาก่อน จึงได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรในสมัยรัชกาลที่ 1 พระองค์ได้สิ่งจิตดตามพระราชบิดาไปทำสงครามอีก 4 ครั้ง คือ

ทรงรามกับพม่าที่ต้าบลลาดหย้าในปี พ.ศ. 2328

ทรงรามรบพม่าที่ท่าดินแดง พ.ศ. 2329

ทรงรามดีเมืองทวยใน พ.ศ. 2335

ทรงรามกับพม่าเพื่อตีเมืองอังวง ใน พ.ศ. 2336

ในปี พ.ศ. 2331 ได้สิ่งจอกอกผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และไปประทับอยู่ที่วัดส้ม orally (วัดราชากิริยาส ไนปัจจุบัน) ผนวชอยู่จนครบ 1 พรรษา จึงถูกผนวช¹

พระอัครมเหสีของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ คือ เจ้าฟ้าหญิงบุญรอดซึ่งเป็นพระธิดาของสมเด็จพระพี่นางเรอเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ (พระพี่นางเรอในรัชกาลที่ 1) เมื่อรัชกาลที่ 2 เสวียราชย์แล้ว พระอัครมเหสีได้ทรงรับเนลิมพระนามเป็น สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี มีพระโอรส 3 พระองค์คือ

1. เจ้าฟ้าราชกุมาร สิ้นพระชนม์เสียแต่ยังทรงพระเยวร

2. เจ้าฟ้าชายมงกุฎ (คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาต่อมา)

3. เจ้าฟ้าชายจุฑามณี (คือพระบาทสมเด็จพระปินะเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเวลาต่อมา)

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ยังทรงมีพระโอรสกับพระอัครชายาและพระสนมที่ควรกล่าวพระนาม คือ

1. พระองค์เจ้าชายทับ (คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาต่อมา)

ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเรียม

2. พระองค์เจ้าชายมัง (คือสมเด็จกรมพระเดชาดิสตร กำกับกรมพระอาลักษณ์)

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ต้นสกุล เดชาดิวงศ์ ณ อยุธยา)

3. พระองค์เจ้าชายกุญชร (คือสมเด็จกรมพระพิทักษ์เทเวศร ต้นสกุล กุญชร

ณ อยุธยา)

4. พระองค์เจ้าชายรวม (คือกรมหลวงวงศาราชราชนิก ทรงกำกับกรมหมู

ในรัชกาลที่ 3 ในรัชกาลที่ 4 ทรงกำกับราชการมหาดไทย พระคลังสินค้า และเป็นที่ปรึก

ราชการแผ่นดิน ทรงเป็นต้นสกุล ชนิทวงศ์ ณ อุธยา)

5. พระองค์เจ้าชายปรมາณ (กรมขุนวรจักรราชนุภาพ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ทรงกำกับกรมพระนครบาล กรมหมอ กรมช่าง เคลือบ กรมท่า ทรงเป็นต้นสกุล ปรมາณ อุธยา)

6. เจ้าฟ้าชายกลาง (สมเด็จกรมพระยาบารอนปรบักษ์ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงรับราชการในกรมวัง ในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ว่า กรมวัง กรมศบala และกรมสังฆการีธรรม ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้เป็นผู้สำเร็จราชการในพระราชสำนัก และว่าการพระคลังหั้งปวง ต่อมาได้ว่าการมหาดไทยอีกด้วย เป็นต้นสกุล มาลาภุณ ณ อุธยา)²

ใน พ.ศ. 2349 เมื่อ ทรงมีพระชนม์ได้ 39 ชั้นชา สมเด็จพระราชนิตาได้สถาปนาให้ดำรงพระยศเป็น พระมหาอุปราช สมเด็จกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเทียบเท่ากับองค์รัชทายาทและในปี พ.ศ. 2352 เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ จึงได้ขึ้นครองราชสมบัติต่อมา

พระราชการกิจส่วนใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้เป็นการดำเนินงานฟื้นฟูอำนาจ และวัฒนธรรมของอาณาจักรไทยสืบต่อจากสมัยรัชกาลที่ 1 ผลงานเด่นในสมัยนี้คือ งานส่งเสริมวาระนคดี สำหรับนโยบายต่างประเทศทรงยึดถือแนวเดียวกับสมัยรัชกาลที่ 1 เช่นกัน กล่าวคือ “ไทยยังคงเป็นศัตรูกับพม่า และ ทำสงครามกันประปรายในตอนต้นรัชกาล ทางด้านตะวันออก ไทยพยายามรักษาอิทธิพลในเขมรและหลีกเลี่ยงการเป็นศัตรูกับญวน ทางด้านใต้ ไทยพยายามรักษาอิทธิพลในแหลมมลายู และเริ่มมีคู่แข่งในด้านนี้ คือ อังกฤษ ในการติดต่อกับฝรั่งทางตะวันตก รัฐบาลไทยยังสรวนท่าที พยายามจำกัดขอบเขตการติดต่อ ให้น้อยที่สุดตามความจำเป็นเท่านั้น เพราะการคุกคามของฝรั่งเศสในสมัยพระนารายณ์ ยังอยู่ในความทรงจำของข้าราชการไทยทั่วไป”

เหตุการณ์ในตอนเปลี่ยนรัชกาล

เหตุร้ายภายในประเทศไทย : เรื่องเจ้าฟ้ากรมขุนกระชัตRNAนุชิต

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ขึ้นครองราชย์ได้เพียง 3 วัน ก็เกิดเหตุร้าย ขึ้น คือ พระยาอนุชิตราช (น้อย) จ้างพวกประหารวจ เก็บบัตรสอนเท่าที่ได้ที่ตั้นแจ้งในланพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในหนังสือนั้นฟ้องว่า เจ้าฟ้ากรมขุนกระชัตRNAนุชิต (พระ-

โกรสสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ประสูติ แต่พระราชนิดาพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ พร้อมทั้งคุณหนูดำ และเจ้าคอมมารดาสำลี (พระนิดาพระเจ้ากรุงธนบุรีเจ้าจอมในสมเด็จพระอนุชาธิราช พระบันทูรน้อย) ได้คบคิดกับข้าราชการอีกหลายคน จะก่อการกบฏ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ จึงได้โปรดฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ คือ พระองค์เจ้าชายทับ สืบสวนเรื่องราพิจารณาได้ความเป็นจริงตามหนังสือฟ้อง และผู้ต้องหาบังชัดทอดกับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่อีก 10 คน และข้าราชการในกรมเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตรานุชิตอีก 30 คน เมื่อสอบสวนรับความเป็นสัตย์ทั้งหมดแล้ว จึงโปรดฯ ให้กอดเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตรานุชิต แล้วนำไปประหารชีวิตเสียรวมกับพวกที่คิดด้วย³

เหตุการณ์ภายนอกประเทศไทย

ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ ได้ขึ้นครองราชสมบัตินั้น เป็นเวลาที่ความยุ่งยากตั้งเค้าจะเกิดขึ้นแก่อาณาจักรไทย ด้วยเหตุ 2 ประการ คือ ทางด้านพม่า เป็นเวลาที่พระเจ้าปุ่งดุกษัตริย์พม่ากำลังเตรียมทัพจะยกเข้ามาตีไทยอีกครั้ง ความจริงพระเจ้าปุ่งดุกษัตริย์ตั้งแต่ในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ แล้ว เพราะทรงเห็นว่าในตอนนั้น พระมหากษัตริย์ไทยก็ทรงพระชรรมาภ แล้ว ทั้งพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ที่เคยทำศึกมาแต่ก่อน เช่น สมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท และกรมพระราชวังบวรสถานगิมุข (กรมพระราชวังหลวง) เป็นต้น ก็สิ้นพระชนม์ไปสิ้นรวมทั้งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่อีกหลายคน แต่ตอนนั้นพระเจ้าปุ่งดุกยังละอายพระทัยอยู่ที่เคยทำสัญญาไม่ตรีกับไทยมาไม่นานก่อนหน้านั้น ประกอบกับกับแม่ทัพพม่ายังเตรียมการเกณฑ์ไพร่พลไม่พร้อมจึงทรงรีรออยู่ ยังไม่ยกเข้ามานั้นกระทั้งเปลี่ยนรัชกาล

ภัยอึกด้านหนึ่งคือด้านญวน ญวนได้ขยายอำนาจในเขมรแล้ว ตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 1 แต่ญวนยังไม่กล้าทำเปิดเผย เพราะองเชียงสืบอยังทรงพระบารมีพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เมื่อหมดสมัยรัชกาลที่ 1 แล้วองเชียงสืบจึงดำเนินนโยบายในเขมรแข็งกร้าวขึ้นกว่าเดิม ไทยต้องดำเนินนโยบายด้วยความระมัดระวัง เพื่อหลีกเลี่ยงสังคมรากับญวน ยอมเสียสละอำนาจบางส่วนในเขมร จะได้กล่าวโดยละเอียดในหัวข้อที่ว่าด้วยการติดต่อระหว่างไทยและญวนต่อไป

พระราชกรณียกิจต่อเนื่องพระราชพิธีบรมราชาภิเษก⁴

ภายหลังพระราชพิธีบรมราชาภิเษก มีประเพณีที่พระมหากษัตริย์จะต้องทรงประกอบพระราชกรณียกิจอันจำเป็นสำหรับการบริหารประเทศคือ

1. ทรงตั้งพระราชบัณฑิต

2. ทรงเลื่อนกรมและตั้งกรมพระราชวังศาลาฯ ซึ่งสมควรจะได้เลื่อนพระเกี้ยรติยศ พระบรมวงศานุวงศ์องค์ที่สำคัญที่สุดที่ได้รับการสถาปนาครั้งนี้ สมเด็จพระราชนูชา สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนาสนานุรักษ์ ได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ มีพระนามเฉพะพระองค์ว่า กรมพระราชวังบวรมหาเสนาสนานุรักษ์ ในเวลาต่อมา ได้ทรงสถาปนาเจ้านายองค์สำคัญๆ อีก อีกโปรดฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าชายทับเป็น กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระเจ้าห้องยาเธอ พระองค์เจ้าวสุกรีเป็นกรมหมื่นนุชิตชัยโนรส

3. พระราชทานยศ แก่ข้าราชการตามความดีความชอบ และแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสำคัญๆ ลดหลั่นกันลงไป ที่สำคัญคือ ทรงโปรดฯ ให้พระยาพระคลังเป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ ดำรงตำแหน่งสมมุหนายก โปรดฯ ให้พระยา罵ชาชื่นเป็น เจ้าพระยา อรหคอมหาเสนา ดำรงตำแหน่งพระสมมุหนาโถม

4. โปรดฯ ให้เริ่มชำระล้างความราชภูมิที่ยังคงค้างอยู่ในโรงศาลให้สำเร็จ เรียบร้อยโดยไม่เรียกค่าฤชา หรือเก็บเงินพินัยจากคู่ความ

5. ปล่อยนักโทษซึ่งสมควรจะได้รับพระราชทานพระกรุณาให้พ้นการจองจำ

6. สักເລີນທະເບີນພລ ດືກກາຣເກນ໌ຫຼັກສາຫຍ່ງເຂົ້າຮ່າງກາຣເປັນ ປະເພີນມາຕິ່ງແຕ່ກຽງຄຣີອຢູ່ຍາ ທຽບອອກປະກາດໃຫ້ພວກເຂົ້າຮ່າງກາຣເປັນ ແລະໄດ້ພື້ນປະຊຸກຫ່ອນອຍ່າງປາດຈຳກັບນາ້ນຍຸ້ນຍ່າຍດັ່ງເດີມ ໂດຍຈະໄມ່ທຽງເຂົາໂທນີ້ ແຕ່ໃຫ້ກາກທັນໝໍ

ไว้ครั้งหนึ่งก่อน ถ้าไพร่นั้นไม่สมัครอยู่กับมูลนายเดิม จะสมัครอยู่กับเจ้าเมือง กรรมการเมือง เจ้าต่างกรม ทั้งฝ่ายวังหลวงและวังหน้า หรืออยู่กับข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อย หมู่ใด กรมใด จะพระราชทานพระอนุญาตให้อยู่ตามใจไพร์สมัคร แต่ในครั้งนี้ครั้งเดียว แต่ต่อไปจะต้อง สังกัดเจ้านายตามที่สมัครไว้แต่ต้น แต่ถ้าเป็นไพร์อยู่ในหัวเมืองห้ามย้ายเมือง ให้เปลี่ยนมูลนายได้แต่เฉพาะในเมืองนั้น ถ้าไพร์ยังดื้อดึงไม่ยอมออกจากป่า ก็ให้กรรมการเมืองจัดไพร์ พลออกติดตาม จับตัว รวมทั้งบุตรภรรยามาจำชังได้ เมื่อหัวเมืองจัดการลงโทษเบี้ยนไพร์ เรียบร้อยแล้วให้ส่งจำนวนมายังลูกขุน ณ ศาล และมูลนายจะต้องสักเครื่องหมายไพร์ ในสังกัดตนให้ถ้วนทั่ว ถ้าปรากฏว่ามีไพร์ยังไม่ได้รับการสักให้เจ้าเมืองจับตัวทั้งไพร์และ นายลงมากรุงเทพฯ จะลงพระราชโaura มาทั้งไพร์และนาย ไพร์นั้นจะถูกไปเป็นตะพุ่นเหย้ชาัง สำหรับเสี่ยไพร์หลวงทั้งปวงที่รับราชการนานนานปี ทรงพระกรุณาลดหย่อนให้เข้ารับราชการ ออยู่เพียง 1 เดือน แล้วออกไปทำมหาภินของตนได้อีก 3 เดือน และจึงกลับเข้ามายังเมือง รวมแล้วในปีหนึ่งต้องเข้ามารับราชการเพียง 3 เดือน

7. การเดินสวนเดินนา

การเดินสวน คือการสำรวจสภาพของสวนเพื่อประโยชน์ในการกำหนดค่าอาการสวน ที่เจ้าของสวนแต่ละคนจะต้องเสียให้แก่รัฐ โดยเก็บตามจำนวนและชนิดผลไม้ซึ่งให้ประโยชน์แก่เจ้าของสวน รัฐบาลจะส่งเจ้าหน้าที่ออกไปตรวจตามไพร์และสวน และกำหนดค่าอาการที่เจ้าของต้องชำระตามประเพณีที่ทำมา มักมีการเดินสวนในตอนเปลี่ยนรัชกาลใหม่ (แต่ถ้ารัชกาลใหม่ครองราชสมบัติอยู่นาน เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 5 อาจมีการเดินสวนเดินนา ถึง 2 หน หรือ 3 หนก็มี) ข้าหลวงเดินสวนยังมีหน้าที่ตรวจสอบวัดที่ดิน และทำโนนดให้แก่เจ้าของสวน และในหนังสือโนนดจะบ่งไว้ว่าสวนใดจะมีผลไม้ที่จะต้องเสียอาการเป็นจำนวนเท่าใด และต้องเก็บค่าอาการเท่าใด เจ้าของสวนจะต้องเสียค่าอาการเป็นประจำทุกปี

การเดินนาปกเช่นเดียวกับการเดินสวน ต่างแต่ว่าเป็นการสำรวจที่นา ในสมัยรัชกาลที่ 2 ยังไม่มีการเก็บเงินค่านา แต่เก็บทางข้าว ตามอย่างโบราณ ทางข้าวคือ ข้าวจำนวนหนึ่ง ซึ่งราชภูมิจะต้องมอบให้แก่รัฐเก็บไว้ในจังหวัด เจ้าของนาจะต้องเสียทางข้าวเป็นจำนวนเท่าใด ขึ้นอยู่กับลักษณะที่นา แบ่งการเก็บทางข้าวได้ 2 วิธีคือ นาที่ได้อยู่ในเขตที่ลุ่ม ได้อาศัยทั้งน้ำฝนและน้ำท่า (คือน้ำจากแม่น้ำลำคลอง) ถือเป็นนาที่น้ำท่า จะเก็บทางข้าวด้วย วิธีคูโภก คือนับจำนวนໂโคที่ใช้ในการทำงานในที่นั้น ๆ โดยถือว่าໂโคคูหนึ่งจะทำงานในเนื้อที่ได้ผล

ประมาณปีละเท่านั้น เพราะฉะนั้น นาดูโโคถึงจะทำหรือไม่ทำนาในปีหนึ่งปีใด ก็ต้องเสียหางข้าวทุกปี นาอีกอย่างหนึ่งคือนาที่ดอน ได้อาศัยแต่เนพะนำ่นาน นำทากันไม่ถึงจะเก็บหางข้าวด้วยวิธี เก็บอย่างฟางลาย คือเก็บหางข้าวเฉพาะในบริเวณที่ทำนาได้จริง ๆ ในปีนั้น ๆ โดยกำหนดหางข้าวจากจำนวนตอบfangภายนหลังการเก็บเกี่ยว ส่วนที่ได้ที่เพาะปลูกไม่ได้ในปีนั้นก็ไม่ต้องเสีย

การทำนาบ่รุ่งบ้านเมืองภายใน ในสมัยรัชกาลที่ 2

1. การก่อสร้างพระบรมหาราชวังเพิ่มเติม พระราชนมณฑ์เยี่ยรที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดฯ ให้สร้างขึ้นมีดังนี้

พระราชนมณฑ์เยี่ยรในสวนขวาก โปรดฯ ให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นแม่กองจัดสร้างสวนข้างหมู่พระบรมหาราชวังทางด้านตะวันออกขึ้นใหม่จากสวนเดิมที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 1 และโปรดฯ ให้สร้างพระราชมนตรีและสร้างเก่งขึ้นเป็นอันมาก สวนนี้เรียกว่า สวนขวาก

พระที่นั่งสنانนจันทร์ เป็นพระที่นั่งไม่องค์เล็กตั้งอยู่ที่พระลานข้างมุขพระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัยด้านตะวันตก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ไดทรงมีส่วนร่วมในการสร้างและควบแต่พระที่นั่งองค์นี้ด้วยพระองค์เอง นอกจากเป็นที่ทรงพระสำราญอยู่เสมอแล้ว ยังเป็นที่เสด็จออกขุนนางแทนการเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัยในบางวันด้วย

เก่งโรงละครหรือเก่งโรงนาสก ตั้งอยู่หน้าพระราชมนตรีในสวนขวากทางด้านใต้ใช้เป็นโรงละคร ทำรูปร่างเป็นเก่งจีน ในสมัยรัชกาลที่ 4 ไดทรงสถาปนาเป็นพระที่นั่งทรงธรรม ซึ่งนอกจากจะใช้เป็นที่สำหรับมีเทศโนในวังแล้ว ยังเป็นที่สำหรับพระราชดำเนินเรียนภาษาอังกฤษด้วย ครั้นถึงรัชกาลที่ 5 โปรดฯ ให้รื้อออกร⁵

2. การสร้างคราเบี้ื่อนขันธ์ และเมืองสุมทรปราการเป็นเมืองป้อมสำหรับป้องกันข้าศึกทางทะเล

การสร้างคราเบี้ื่อนขันธ์ โครงการสร้างเมืองป้อมขันธ์ไว้ป้องกันข้าศึกที่จะรุกรานกรุงเทพฯ โดยทางทะเลนี้ ได้เริ่มตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 โดยทรงโปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรฯ เป็นแม่กองก่อสร้างเมืองป้อมชายทะเลที่ตำบลปากลัด แขวงเมืองสมุทรปราการ

แต่การก่อสร้างขึ้นค้างอยู่ เพราะสมเด็จพระพระราชนวดี ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 ใน พ.ศ. 2357 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านา จังโปรดฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กرمพระราชวังบวรมหาเสนาณรักษาเป็นแม่กองก่อสร้างต่อจากที่สร้างไว้ในสมัยรัชกาลที่ 1 และโปรดฯ ให้ยกครอบครัวมูลจากเมืองปทุมธานีซึ่งมีพระยาเจ่ง (ตันสกุลคณาเสนย์) เป็นหัวหน้า มาตั้งอยู่ที่เมืองใหม่นี้ เพื่อเป็นกำลังในการรักษาเมืองแล้วทำป้อมขึ้นทางฝั่งตะวันออก 3 ป้อม คือ ป้อมปู่เจ้าสมิงพราย ป้อมปีศาจสิง ป้อมราษฎร รวมทั้งป้อมเก่าในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งป้อมวิทยาคมด้วยเป็น 4 ป้อมทางฝั่งตะวันตกสร้างป้อมอีก 5 ป้อมคือ ป้อมแผลงไฟฟ้า ป้อมมหาสังหาร ป้อมศัตรูพินาศ ป้อมจักรวรดิ ป้อมพระจันทร์พระอาทิตย์ ป้อมเหล่านี้ซักกำแพงถึงกัน ข้างหลังเมืองก็ทำกำแพงล้อมรอบ ที่ริมแม่น้ำทำลูกทุ่น สายโซ่สำหรับขึ้นกันแม่น้ำ การก่อสร้างสำเร็จลงในปี 2358 ทรงพระราชนามเมืองใหม่นี้ว่า เมืองนครเขื่อนขันธ์ โปรดเกล้าฯ ให้ สมิทธอมานุตรพระยาเจ่งเป็นพระยาเนครเขื่อนขันธ์ เจ้าเมือง^๖ ต่อมาในปี พ.ศ. 2362 ได้สร้างป้อมเพชรที่ขึ้นเพิ่มเติม เมืองนครเขื่อนขันธ์ดำรงอยู่ได้ 100 ปี จนถึงสมัยรัชกาลที่ 6 ใน พ.ศ. 2458 จังโปรดฯ ให้เปลี่ยนชื่อเมืองเป็นพระประแดง ต่อมาภัยภัยลดฐานะลง เป็นอำเภอหนึ่งขึ้นกับจังหวัดสมุทรปราการ เรียกว่า อำเภอพระประแดง มาจนทุกวันนี้^๗

การสร้างเมืองสมุทรปราการเป็นเมืองป้อม ในปี พ.ศ. 2362 มีข่าวมาถึงกรุงเทพฯ ว่า องค์กุน เจ้าเมืองไช่ย่อง เกณฑ์ไพร์พลญวนและเขมรชุดคลองตั้งแต่กะเส้าบนเขมร มากอกเมืองบันทายมาศ ญวนอาจจะใช้คลองนี้ลำเลียงกำลังทัพเรือมากรุณหัวเมืองชายทะเลของไทยได้ง่าย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านา จังทรงมีพระราชดำริว่า ที่เมืองสมุทรปราการยังไม่มีที่ป้องกันมั่นคง จังโปรดฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เป็นแม่กองก่อสร้างเมืองสมุทรปราการให้เป็นเมืองป้อม มีการสร้างป้อมฝั่งตะวันออก 4 ป้อม คือ ป้อมพระโคนไชย ป้อมนารายณ์ปราบศึก ป้อมปราการ ป้อมกายสิทธิ์ และที่เกาะกลางน้ำตรงหน้าเมืองให้สร้างป้อมผีเสื้อสมุทรขึ้นไว้ ส่วนทางด้านตะวันตกสร้างป้อมนาคราชไว้หนึ่งป้อม กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงดำริว่า ที่หาดทรายเหนือป้อมผีเสื้อสมุทรน่าจะได้สร้างพระเจดีย์ขึ้นไว้ด้วย แต่ยังหาได้สร้างในรัชกาลที่ 2 ไม่ได้

ป้อมที่เมืองสมุทรปราการนี้ สร้างไว้เพื่อป้องกันการรุกรานของญวนเป็นสำคัญ ในปลายรัชกาลเมื่อทูตอังกฤษชื่อคราวฟอร์ด (Crawford) เดินทางผ่านมาถึงปากน้ำ เพื่อเข้า

ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านา ที่กรุงเทพฯ “ได้วารณ์ป้อมเหล่านี้ไว้ว่า “ถ้าหากชนชาติที่มีความกล้าหาญหรือมีความชำนาญในด้านการทหารสักหน่อย เป็นผู้จัดการสร้างป้อมนี้แล้ว ป้อมเหล่านี้จะป้องกันไม่ให้คราลงถูกกรุกรานได้เลย แต่นี้เป็นเพราะความโง่เง่าไม่รู้ภาษาของคนสยาม ป้อมเหล่านี้จึงไม่มีท่าว่าจะป้องกันเรื่องของชาวยุโรปได้” (In the hands of a people of any courage or military skill, these fortifications would render the access to the Capital impregnable. Such, however, it is the ignorance and pusillanimity of the Siamese, that in all likelihood, they would prove no serious impediment to an attack by European shipping)⁹

แต่นี้เป็นความเห็นของชาวอังกฤษ ซึ่งเป็นจ้าวทะเลของโลกในเวลานั้น และไทยก็ไม่ได้สร้างป้อมที่ปากน้ำไว้ป้องกันเรือชาวยุโรป ซึ่งย่อมต้องมีประสิทธิภาพมากกว่าเรือของชาวอาเซียนแทนนี้อย่างเปรียบกันไม่ได้

3. การทำนุบำรุงพุทธศาสนาและส่งเสริมศีลธรรมของประชาชน

การออกพระราชกำหนดให้ประกอบพิธีวิสาขบูชาเป็นพิธีหลวงประจำปี

ใน พ.ศ. 2360 ทรงมีพระราชดำริว่า พิธีวิสาขบูชาที่ประกอบกันอยู่ในเวลานั้น มียกเกินไปไม่สมกับเป็นวันที่สำคัญที่สุดในพุทธศาสนา จึงโปรดฯ ให้มีการรื้อฟื้นพิธีนี้ ขึ้นอีกรั้ง โดยให้มีพิธีฉลองวันวิสาขบูชา 3 วัน เริ่มตั้งแต่วันที่ 14 ค่ำ เดือน 6 ไปจนถึง แรม 1 ค่ำ สำหรับพิธีหลวงในระหว่าง 3 วันนี้ มีดังนี้ พระมหาภช্যตรีจะทรงรักษาพระอุโบสถศีล ถวายอาหารแด่พระภิกษุ ให้มีพระธรรมเทศนาในพระอารามหลวง ทรงปล่อยสัตว์ ทรงห้ามการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต และเผยแพร่ใน 3 วันนี้ โปรดฯ ให้มีการจุดประทีปโคมไฟทั้งที่วัดและตามบ้านเรือน ให้มีการเวียนเทียนและจุดดอกไม้ไฟเป็นพุทธบูชา

ส่วนทางด้านประชาชนนั้น ทรงชักชวนให้ร่วมฉลองวันวิสาขบูชาด้วย โดยการรักษาอุโบสถศีล ถวายบิณฑบาตรและทำงาน และเข้าฟังพระธรรมเทศนา¹⁰

การสังคายนานาทศัดมนต์

ในหนังสือจดหมายเหตุของกรมหลวงนรินทรเทวี ได้ทรงกล่าวไว้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้มีการทำสังคายนานาทศัดมนต์ และยกย่องว่ามีความสำคัญเท่ากับการสังคายนานาประเทศปีกุกที่ได้ทำในรัชกาลที่ 1 แต่ในจดหมายเหตุนี้ได้บอกด้วยว่า การทำสังคายนานาทศัดมนต์นี้ทำกันอย่างไร ต่อมามีในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการค้นพบหนังสือศัดมนต์แปล

และในคำบรรยายหนังสือนั้นบ่งว่าแปลในสมัยรัชกาลที่ 2 สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ จึงทรงสันนิษฐานว่า ที่กล่าวว่ามีการทำสังคายนาบทสวามณ์ในรัชกาลที่ 2 ก็คือ การแปลพระปริทั้งหลายออกเป็นภาษาไทยนั่นเอง ในปีเดียวกับที่แปลพระปริทันนี้ ยังโปรดฯ ให้จัดตั้งโรงทานขึ้นที่ริมประดุจศรีสุนทรฯ หัววังกำแพงพระราชวังกับกำแพงเมือง เพื่อพระราชทานอาหารเลี้ยงราษฎร ทั้งยังทรงจัดตั้งให้มีพระสงฆ์แสดงพระธรรมเทศนาที่โรงทานนั้นทุกวันอีกด้วย¹¹

การส่งสมณฑูตไปลังกา พ.ศ. 2357

อาณาจักรไทยกับลังกาเคยมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกันมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย เพราะมีการติดต่อด้วยเรือคานานาเป็นข้อใหญ่ หลังจากไทยเสียกรุงใน พ.ศ. 2310 และการติดต่อกับลังกาต้องหยุดชะงักไปชั่วคราว พอถึงปี พ.ศ. 2345 ลังกาตกเป็นอาณาจักรของอังกฤษ ในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ ได้มีพระสงฆ์จากลังกาเดินทางมาถึงไทยบ้าง แต่เห็นได้ว่าพระสงฆ์เหล่านี้มิได้ประพฤติเคร่งครัดในพระธรรมวินัยเหมือนแต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ จึงทรงมีพระราชดำริว่า ควรจะส่งสมณฑูตจากไทยไปสืบดูความเป็นไปของศาสนาพุทธในลังกา ใน พ.ศ. 2357 จึงโปรดฯ ให้ สมณฑูตจำนวน 8 รูป เดินทางไปลังกา พร้อมทั้งนำเครื่องสักการะไปบูชาพระทันตราตุและเจดีย์ชาตุและนำสมณสาส์นจากพระสังฆราชของไทยไปถวายพระสังฆนายกที่ลังกาด้วย สมณฑูตเดินทางโดยทางเรือไปถึงลังกานี้ในปี พ.ศ. 2359 ขณะนั้นอังกฤษมีนโยบายเอาใจชาวลังกาก่าย เพราะเพิ่งได้เป็นอาณาจักรใหม่ ๆ จึงมิได้เข้าแทรกแซงในเรื่องศาสนาแต่อย่างใด และพยายามช่วยบำรุงพุทธศาสนาในลังกาเหมือนดังที่กษัตริย์ลังกาเคยปฏิบัติตาม พระสังฆ์ไทยอยู่ลังกานี้ 1 ปี จึงได้เดินทางกลับ ในขากลับนี้ พระสังฆนายกลังกาก็ได้ฝากพระสมณสาส์นมาถวายพระสังฆราชไทย และจัดพระเจดีย์แก้วผลึกบริจาคพระบรมราชตุ 5 พระองค์มาถวายรัชกาลที่ 2 พระสมณฑูตยังได้หน่อพระคริมห้าโพธิ์จากลังกามาด้วย 6 ต้น ได้ปลูกไว้ที่กัลสันตัน 1 ต้น ที่นครครีรัมราษฎร 2 ต้น และปลูกที่วัดสุทัศน์ วัดมหาธาตุและวัดสระเกศที่กรุงเทพฯ แห่งละต้น¹²

การสร้างและบูรณะวัด

โปรดฯ ให้สร้างวัดสุทัศน์ต่อจากที่สร้างไว้ในสมัยรัชกาลที่ 1 และทรงสัลักษ

บานประดิษฐ์พระวัดสุทัศน์ ซึ่งทำด้วยไม้ด้วยพระองค์เอง บานประดูที่นับว่าเป็นศิลปกรรมชิ้นเอก สลักดีไม่มีที่ไหนเหมือน แม้รัฐบาลต่อมาจะพยายามสลักบานประดูให้เหมือนกับที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ ทรงประดิษฐ์ไว้แต่หาทำได้เหมือนไม่

นอกจากวัดสุทัศน์แล้ว โปรดฯ ให้สร้างวัดทรงธรรมที่นครเชื่อนขันธ์

ในสมัยรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ ได้รับมอบหมายให้บูรณะวัดแข้ง ใจกลางกรุงสร้างพระวิหารและพระอุโบสถใหม่ และทรงปั้นหุนพระประธานในอุโบสถด้วยฝีพระหัตถ์ เมื่อได้ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ได้โปรดฯ ให้เริ่มสร้างพระปรางค์ใหม่ขึ้นอยู่ริมน้ำ แต่การก่อสร้างอย่างจริงจังมาทำต่อและสำเร็จในสมัยรัชกาลที่ 3 นอกจากนี้โปรดฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการช่วยทำกุฎิพระสงฆ์ เป็นตึกชั้ดแตะถือปุนพระราชทานนามพระอรามให้มีว่า วัดอรุณราชวราราม¹³

นอกจากนี้แล้วยังโปรดฯ ให้บูรณะวัดอื่น ๆ ทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองอีกเป็นจำนวนมาก

การได้พระพุทธบุษยรัตน์มาประดิษฐานในกรุงเทพฯ

มูลเหตุที่จะได้พระพุทธบุษยรัตน์อันเป็นพระพุทธรูปแก้วผลึกสีขาว อายุที่ช่างเรียกว่าเพชรน้ำค้าง มีขนาดสูง 12 นิ้ว และกว้าง 9 นิ้ว นานั้น เพราะในปี พ.ศ. 2354 เจ้าเมืองจำปาศักดิ์ ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของไทยมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีถึงแก่พิราลัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ โปรดฯ ให้ข้าหลวงออกไปปัลลังคพ ข้าหลวงได้ไปเห็นพระพุทธรูปแก้วผลึกองค์นี้ที่จำปาศักดิ์เป็นพระพุทธรูปมีค่ายิ่ง หากเอาไว้ที่จำปาศักดิ์ ก็คงส่งความขึ้นช้าศักดิ์ช่วงชิงไปได้โดยง่าย สมควรอัญเชิญพระพุทธรูปแก้วผลึกไปประดิษฐานที่กรุงเทพฯ เมื่อข้าราชการเมืองจำปาศักดิ์เห็นชอบด้วย ข้าหลวงผู้นี้จึงมีใบบอกราบบังคมทูลเข้ามา ยังกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ จึงโปรดฯ ให้ข้าหลวงออกไปอัญเชิญพระพุทธบุษยรัตน์มาประดิษฐานไว้ที่หอพระสุราษฎร์พิมานในพระบรมมหาราชวัง

การส่งเสริมศิลธรรมของประชาชน การออกพระราชน้ำหน้าสูนและช้อหายกิน พ.ศ. 2354

จะขอยกข้อความในพระราชกำหนดบัน្តมาลงไว้ ณ ที่นี้ เพื่อให้ทราบถึงพระราชดำริและพระราชประ kapsang ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ ในคราวห้ามประชาชนสูบผี และให้ทราบถึงจำนวนภาษาความคิดเห็นของคนในสมัยนั้นด้วย

“...จึงทรงพระราชนิริห์ว่า สมเด็จพระมหาบรมราช泽ตราชินีราชแต่ก่อน ตั้งพระราชกำหนดกฎหมายไว้ ห้ามมิให้ผู้ใดสูบฝืน กินฝืน ขายฝืน จับได้ให้ลงพระราชอาญาทันที กรรมกระทำโทษถึงทวนทะเวน ริบราชนาที จำสั่ตรุ่ว ผู้สูบฝืนหาฟังไม่ จนเกิดความคือใจได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในพระบรมโกศ (รัชกาลที่ 1)...ทุกวันนี้ ผู้สูบฝืนกินฝืน หากลัวพระราชกำหนดกฎหมายไม่ ล่วงพระราชอาญาคอบหากันสูบฝืนซุกซุมขึ้นเป็นอันมาก ที่ยากจนขัดสนทรัพย์หาอันจะซื้อฝืนกินมิได้ ใจเกิดกำเริบเป็นพาล คอบหากันกระทำโจรกรรมสกัด สดม ตัดช่องย่องเนา ล้วงลักตีซิงวิรava เอาทรัพย์สิ่งของเครื่องอัญญามณีมาขายจำหน่าเงินซื้อฝืน ที่มีทรัพย์สินอยู่แล้วก็ได้ซื้อฝืนกินสูบเป็นนิจ คิดท่านหลงโลก มักใหญ่ฝ่ายสูงนักมั่งมีในใจ...ถึงจะทำราชการณรงค์ส่งคราม...ก้อไศรยฝืน ถ้าไม่มีจะสูบกินก็ให้เกิดอาเจียนคลื่นเหียนให้หายหิวอ่อน หลบหลีกนอนเอาราชการมิได้บ้างก็ให้ป่วยวนร้อนหน้าว Thurun Thuray ลงท้องตายก็มี เมื่อพิเคราะห์ดูอำนาจฝืนให้โทษแก่ผู้กิน ผู้สูบถึงเพียงนี้...จึงมีพระราชโองการ...สั่งให้ตราพระราชบัญญัติไว้...ว่า แต่นี้สืบไปเมื่อ哪่ ห้ามอย่าให้ผู้ใดสูบฝืนกินฝืน ซื้อฝืน ขายฝืน และเป็นที่สมชื่อ สมหมาย เป็นอันขาด ที่เดียว ถ้ามิฟังจับได้และมีผู้ฟ้องร้องพิจารณาเป็นสัจ จะให้ลงพระราชอาญาเสี่ยน 3 ยก พระเวนัก 3 วัน พระเวนเรือ 3 วัน ริบราชนาที บุตรภรรยาและทรัพย์สิ่งของให้สิ้นเชิิง ให้ส่งตัวไปเป็นตะพุ่นหญาช้าง ผู้รู้เห็นเป็นใจมิได้อาความมากล่าว จะให้ลงพระราชอาญาเสี่ยน 60. กี ถ้าผู้ใดมีฝืนอยู่ก่อน ยังมิได้ห้ามมาก่อนอย่าเต่าได จะขายให้เร่ เอาออกไปขายแก่นานาประเทศ เมืองนอกให้พันแวยแคว้นกรุงเทพฯ พระมหานคร....”¹⁴

4. การใช้ชังข้างเผือกเป็นธงชาติ

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้ชังเผือกเอกมาสู่พระบารมีถึง 3 เซือก ถือในครั้งนั้นว่า เป็นประกายกรณ์สำคัญที่ไม่เคยมีมาก่อน (ในสมัยกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงได้ชังเผือกเอกมาสู่พระบารมี 7 เซือก แต่ไม่มีหลักฐานบอกไว้ว่าเป็นชังเผือกเกิลช้าง แน่) ประชาชนจึงพยายามพระนามพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านา ตามโบราณประเพณีว่าพระเจ้าช้างเผือก จึงทรงมีพระราชดำริโปรดฯ ให้ทำรูปชังเผือกขาวอยู่กลางวงจักร ติดอยู่ในพื้นสีแดง เมื่อเรือกำปั่นหลวงจะเดินทางไปค้าขายยังต่างประเทศ ก็ให้ชักธงชังเผือกขึ้นประจำเรือ จึงเป็นมูลเหตุให้ไทยใช้ชังเผือกเป็นธงประจำชาติเรื่อยมา แต่ในรัชกาลต่อมาโปรดฯ ให้เอารวงจักรสีขาวออก คงมีแต่ชังเผือกสีขาวบนพื้นแดงจนถึงสมัยรัชกาล

ที่ 6 ใน พ.ศ. 2460 จึงทรงให้เปลี่ยนเป็นทรงไตรรงค์ดังเช่นปัจจุบัน (ก่อนสมัยรัชกาลที่ 2 ทรงประจำเรือที่บ่งว่าเป็นเรือของไทย เป็นทรงพื้นแดงสีเดียว)¹²

5. การทำนุบำรุงศิลป์และวรรณคดี

ในสมัยรัชกาลที่ 2 วรรณคดีได้รับการส่งเสริมให้เจริญกิจสุด โดยเฉพาะอย่างยิ่งวรรณคดีประเภทกลอนบทละคร “ต่อจากสมัยนี้ระดับแห่งกาพย์กลอนก็ต่ำลงทุกที จนอาจกล่าวได้ว่า เรายังไม่มีหวังอีกแล้วที่จะได้กลอนอย่างเสภาขุนช้างขุนแผน และเรื่องพระอภัยมณี”¹⁶

กวีที่สำคัญที่สุดในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ นอกจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ซึ่งทรงเป็นกวีผู้เชี่ยวชาญยิ่งพระองค์หนึ่งแล้ว ก็มี ขุนสุนทรโวหาร (สุนทรภู่) นายนรินทร์ ริเบอร์ พระยาตรัง และสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส

การแต่งหนังสือในรัชกาลนี้ โดยมากมักนำเรื่องเก่าที่มีมาแล้วในรัชกาลที่ 1 บ้าง หรือที่ตกค้างมาจากกรุงศรีอยุธยาบ้าง เลือกเรื่องที่เล่นละคร เล่นโน้นได้ นำมาแก้ไขถ้อยคำ และตัดตอนข้อความที่เยินเย้อออกให้กระหัตด หมายแก่การรำและจังหวะเพลง ทั้งนี้ มิได้หมายความว่าบทละครที่แต่งในสมัยรัชกาลที่ 1 ไม่เพริ่ง แต่เป็นพระสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงมีพระราชประสงค์จะรักษาเรื่องราวเดิมไว้ให้บริบูรณ์ มิได้ทรงมุ่งหมายจะให้เป็นบทละคร จึงมีข้อความที่ยืดยาวไม่เหมาะสมแก่การร้องและรำ และมีภาษาเป็นอันมากที่ตัวละครทำบทตามนั้นไม่ได้¹⁷ ในส่วนของการแต่งบทละครนั้นนอกจากรัชกาลที่ 2 จะได้ทรงพระราชนิพนธ์ด้วยพระองค์เองแล้ว ยังโปรดฯ ให้กวดอื่น ๆ ดังเช่น เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และขุนสุนทรโวหาร (สุนทรภู่) ช่วยกันแต่งและแก้ไขในที่ประชุมก卉 ตกลงกันได้แล้ว รัชกาลที่ 2 จึงทรงรับเป็นบทพระราชนิพนธ์ เมื่อทรงพระราชนิพนธ์ บทละครเรื่องใดแล้ว จะพระราชทานให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ทรงคิดท่ารำให้เข้ากับบทละคร บางคราวถึงกับเอาตัวโขน ตัวละครมาจำต่อหน้าที่นั่งในเวลาอภิบทกลอนกันอยู่ ถ้าตอนไหนคำประพันธ์ขัดกับการรำและเข้าจังหวะไม่ได้ดีพอ ก็โปรดฯ ให้ดัดแปลงบทกลอนเสียใหม่ ในสมัยนี้ นอกจากวรรณคดีจะรุ่งเรืองถึงขีดสุดแล้ว ทางนาฏศิลป์ยังได้รับการปรับปรุงให้มีท่ารำเป็นแบบฉบับมานานถึงปัจจุบันนี้

บทพระราชนิพนธ์ในสมัยรัชกาลที่ 2

บทพระราชนิพนธ์สำคัญในสมัยนี้เป็นบทละครเสียงส่วนใหญ่ ได้แก่ บทละคร

เรื่องอิเหนา ใน พ.ศ. 2459 วาระนัดดีส์โมสรได้ตัดสินให้ บกทบกฯ เรื่องอิเหนาเป็นยอดข้อบกทบกฯ ด้วยเรื่องนี้ดีพร้อมทั้งเนื้อความ ทำนองกลอน และกระบวนการที่จะเล่นละคร บกทบกฯ เรื่องนี้รัชกาลที่ 2 ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ตลอดทั้งเรื่อง ส่วนบกทบกฯ เรื่องอื่น ๆ ทรงพระราชนิพนธ์เฉพาะตอนที่เลือกมาสำหรับเล่นบกทบกฯ เช่น

บกทบกฯ เรื่องรามเกียรติ ตั้งแต่ตอนหนามานถวายเหวน จนทศกัณฐ์ล้ม และตั้งแต่มาสีดาจนอกวิเชกไกรลาศ อีกตอนหนึ่ง

นอกจากนี้มีพระราชนิพนธ์บกทบกฯ ออกอีกด้วย เช่น ใจเย็นชั้ว มณฑิไซ คำวี สังข์ทอง และไกรทอง

กวีสำคัญๆ ในสมัยรัชกาลที่ 2

สุนทรภู่ ได้แต่งกวีนิพนธ์เป็นมรดกทางคติมาถึงชนรุ่นหลังเป็นจำนวนมาก วรรณกรรมของสุนทรภู่แตกต่างจากของก่อนหน้า ทรงที่เป็นวรรณกรรมสำหรับประชาชน โดยแท้ กลอนแปดของสุนทรภู่ จึงได้เรียกกันอีกชื่อหนึ่งว่า กลอนตลาด นับเป็นของใหม่ในวรรณคดีไทยสมัยนั้น

ประวัติสุนทรภู่ สุนทรภู่ เกิดเมื่อวันจันทร์ ที่ 26 มิถุนายน พ.ศ. 2329 หลังจากสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ได้ 4 ปี บิดาเป็นชาวบ้านกรุง อำเภอเมืองแกลง จังหวัดระยอง ภายหลังได้ย้ายนิวасสถานมาอยู่ในพระนคร เมื่อสุนทรภู่เกิดแล้ว บิดามารดาไม่รู้ว่าต้องหยอดรังกัน บิดาได้กักลับไปบวชที่บ้านเดิม ส่วนมารดาไม่มีสามีใหม่ และภายหลังได้เป็นนางแม่ของพระธิดาในกรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ หรือกรมพระราชวังหลังในสมัยรัชกาลที่ 1

สุนทรภู่ได้ศึกษาเล่าเรียนอยู่วัดซีบีชา瓦 (วัดศรีสุจาราม) ซึ่งอยู่ใกล้ๆ วังหลังนั้นเอง แต่ต่อมาได้เข้ารับราชการเป็นเสมียนในกรมพระคลังส่วนผู้ปากทางกีข่องสุนทรภู่ เริ่มเป็นที่รู้จักกันตั้งแต่สุนทรภู่ยังอยู่ในวัยรุ่น ในหมู่ที่นิยมฝึกปากสุนทรภู่มีหญูชื่อจัน ซึ่งเป็นข้าในกรมพระราชวังหลัง รวมอยู่ด้วย ทั้งสองได้ผูกสัมครรษณ์กันอย่างสืบๆ เมื่อความทราบถึงพระราชโภต ทั้งสุนทรภู่และนางจันจึงโคนเข้าชั้ง

สุนทรภู่พ้นโทษในราชปี 2349 "ได้เดินทางไปหาบิดาที่บ้านกรุง ตั้งใจจะไปบวชแต่ป่วยหนักจนเกือบจะสิ้นชีวิต จึงไม่ได้บวช เมื่อหายป่วยแล้วจึงเดินทางกลับกรุงเทพฯ ในการเดินทางครั้งนี้สุนทรภู่ได้แต่งนิราศเมืองแกลงขึ้นไว้"

สุนทรภู่ได้เข้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ (โอรสองค์ที่ 5 ของสมเด็จกรมพระราชวังหลัง) ซึ่งทรงผนวชอยู่ที่วัดระฆัง ตอนนี้สุนทรภู่ได้นางจันเป็นภรรยา แต่ชีวิตสมรสไม่ค่อยมีความสุข เพราะสุนทรภู่เริ่มติดเหล้า

ในรัชกาลที่ 2 สุนทรภู่ได้เข้ารับราชการเป็นอาลักษณ์ มีหน้าที่จดบกไว้ต่าง ๆ ณ ที่ประชุมในกวีราชสำนัก เหตุที่สุนทรภู่มีนิสัยเป็นกวีอยู่แล้ว จึงมีโอกาสแสดงความสามารถในทางนี้สามารถแก้ไขบท lokale พระราชนิพนธ์ที่รัชกาลที่ 2 ทรงติดขัดอย่างชาญฉลาด จนเป็นที่โปรดปรานยิ่งขึ้น "ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นกวีที่ปรึกษา และมีส่วนร่วมแต่งพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนสุนทรโวหาร และได้รับพระราชทานที่ให้ปลูกบ้านเรือน

ในระหว่างที่รับราชการนี้ สุนทรภู่ต้องได้รับพระราชทานยาจำคุกอีกครั้ง เพราะเหตุที่ดื่มเหล้าจนเมามากและทะเลกับมารดาญาติพี่น้อง สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ทรงสันนิษฐานว่าสุนทรภู่คงได้เริ่มแต่งพระราชนิพนธ์ สมัยติดคุกอยู่นี้ เมื่อพ้นโทษแล้ว รัชกาลที่ 2 "ได้โปรดฯ ให้เป็นครูสอนหนังสือแก่พระโอรสคือเจ้าฟ้าชายอภารณ"

ในรัชกาลที่ 3 สุนทรภู่ไม่เป็นที่โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า แต่นิชฐานว่าอาจมีมูลเหตุมาแต่เหตุการณ์ในครั้งรัชกาลที่ 2 สุนทรภู่ได้เคยทักและแก้คำกลอนของรัชกาลที่ 3 ในสมัยยังทรงเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ต่อหน้าพระที่นั่งถึง 2 ครั้ง 2 ครา พอสันนิรชสมัยรัชกาลที่ 2 สุนทรภู่ถูกถอนออกจากที่ขุนสุนทรโวหาร บรรดาเข้านายอื่น ๆ ก็ไม่กล้าอุปถัมภ์ สุนทรภู่จึงต้องออกบวช จำพรรษาอยู่ ณ วัดราชบูรณะ ระหว่างที่บวชอยู่นี้ สุนทรภู่ได้เดินทางไปที่ต่าง ๆ และได้แต่งวรรณคดีสำคัญ ๆ ขึ้นอย่างมาก เช่น นิราศภูษาทอง ก้าพย์เรื่องพระไชยสุริยา และนิราศเมืองสุพรรณ ต่อมาสุนทรภู่ได้เข้านายอุปถัมภ์ 2 องค์ คือ สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชัยในรัช และพระองค์เจ้าลักษณานุคุณ เมื่อสึกออกมาแล้ว สุนทรภู่คงจะได้พึงบุญพระองค์เจ้าลักษณานุคุณเรื่อยมาจนพระองค์เจ้าลักษณ์สิ้นพระชนม์ ใน พ.ศ. 2378 ขณะของสุนทรภู่ตกต่ำถึงที่สุด ต้องเที่ยวระเหะหนไม่มีบ้านอาศัย ถึงต้องลอยเรืออยู่ แต่ก็มีผลต่องานประพันธ์ของสุนทรภู่ ทำให้แต่งหนังสือออกมากน้อย เพราะสุนทรภู่จำต้องอาศัยฝีปากทางกลอนเป็นเครื่องหายเลี้ยงชีพ

สุนทรภู่กับอับอยู่กีปีไม่แจ้งชัด ภายหลังสมเด็จพระเจ้าน้อยยาหรือเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรัตน์ โปรดฯ ให้สุนทรภู่มาอยู่ในวังของพระองค์ และได้ทรงหมื่นอัปสรสุดาเทพ

พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เป็นองค์อุปถัมภ์

เมื่อถึงในสมัยรัชกาลที่ 4 กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ได้รับสถาปนาเป็นพระบาทสมเด็จพระปินเกล้าอยู่หัว โปรดฯ ให้สุนทรภู่เป็นพระสุนทรโวหาร เจ้ากรมอาสา กษัณฑ์ฝ่ายพระราชวังบวรฯ ตอนนี้สุนทรภู่อายุได้ 66 ปี และได้รับราชการต่อมาอีก 5 ปี ถึงแก่กรรม ใน พ.ศ. 2398¹⁸

วรรณกรรมของสุนทรภู่ วรรณกรรมของสุนทรภู่มีอยู่เป็นอันมาก ที่สำคัญมีดังต่อไปนี้

ประเกคนิราศ "ได้แก่ นิราศเมืองแกลง นิราศพระบาท นิราศภูเขาทอง นิราศวัดเจ้าฟ้า นิราศเมืองสุพรรณ นิราศพระปฐม นิราศเมืองเพชรบุรี นิราศพระแท่นดวงรัตน์ นิราศอิเหนา รำพันพิลาป"

ประเกตคำกลอน "ได้แก่ คำกลอนเรื่องพระอภัยมณี สักขณวงศ์ สิงหไตรภพ"

ประเกตภาษา "ได้แก่ ภาษาเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนกำเนิดพลายงาม ภาษา"

ประเกตเสภา "ได้แก่ เสภาพรีองขุนช้างขุนแผน ตอนกำเนิดพลายงาม เสภาพรีองภาษาพงศาวดี"

ประเกตสุภาษิต "ได้แก่ สวัสดิรักษษา เพลงยาวถวายโกรวาท สุภาษิตสอนหญิง"

ประเกตเหต "ได้แก่ เหตุเรื่องกาฬี โคบุตร และจัประบำ"

สมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส (พ.ศ. 2333-2396) ทรงเป็นโหรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ พระนามเดิมคือ พระองค์เจ้าว่าสุกรี ในระหว่างพระชนมายุได้ครองเพลศรา华สในตอนปฐมวัยเพียง 12 ปี ต่อจากนั้นได้ทรงผนวชจนตลอดพระชนมายุ และได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาสังฆปริญญา ก

งานพระนิพนธ์ส่วนมากของสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส เกี่ยวข้องกับทางศาสนาและเป็นตัวรับตำรา

ที่เกี่ยวกับทางศาสนาและศีลธรรมได้แก่ เรื่อง พระปฐมสมโพธิ์ มหาชาติ กฤชณา สอนน้อง คำฉันท์

ที่เกี่ยวกับการพิธี “ได้แก่ ฉันท์ดุษฎีสังเวยาล้อมช้างพัง การพยัคฆ์ไม้กล่อมช้างพัง รายทำข่าวญานาค

ที่เกี่ยวกับยอดพระเกียรติ “ได้แก่ โคลงยอดพระเกียรติสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เมื่อปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ลิลิตตะลงพ่าย (เป็นพระนิพนธ์ชั้นเอกของพระองค์)

ที่เป็นวรรณคดีโดยตรง “ได้แก่ สรรพสิทธิคำฉันท์ สมทรงโมழคำฉันท์ (ตอนปลาย)

ที่มีลักษณะเป็นตำรา และหลักฐานทางโบราณคดี “ได้แก่ ธรรมเทศนา พงศาวดาร กรุงศรีอยุธยา จักรทีปนี (ตำราไหรศาสตร์) ลิลิตพยุหยาตรา พระภูมิทางสหลุมารคและชลมารค ฉันท์มาตราพุทธิ วรรณพฤกษ์¹⁹

นายนินทร์ธิเบศร์ (อิน) เป็นมหาดเล็กหัวเมืองในกรมพระราชวังบวรสถานฯ นุรักษ์ งานชั้นเอกของนายนินทร์ธิเบศร์ คือ นิราศน์นินทร์ แต่งเมื่อคราวตามเสด็จกรมพระราชวังบวรฯ ไปรับพม่าที่หัวเมืองปักช์ใต้ เมื่อ พ.ศ. 2352

พระยาตรัง เป็นชาวเมืองนครศรีธรรมราช “ได้เคยเป็นเจ้าเมืองตรังอยู่คราวหนึ่ง แล้วเข้ามารับราชการในกรุงเทพฯ งานชั้นสำคัญคือ โคลงดันเนลิมพระเกียรติสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ โคลงนิราศตามเสด็จสำนั้น้อย นิราศถลาง โคลงกระทู้เบ็ดเสร็จ เพลิงยาว และบันทึกโคลงกวีโขน

พระเทพโนมี (กสิน) งานสำคัญของท่านคือ มหาชาติคำหลัง กัณฑ์ทานกัณฑ์ และมหาพัน

การติดต่อกับต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 2

1. การส่งครามกับพม่า ในสมัยนี้ ทรงครามกับพม่าเป็นเพียงการรับปะลิกย่อแบบชายแดน มิได้เป็นศึกใหญ่เหมือนดังเห็นในสมัยรัชกาลที่ 1 และเมื่อพม่ามีเรืองบادหมายกับอังกฤษ จนต้องทำสังคมรัมกันในปี 2369 พม่าก็ไม่มีกำลังพอจะเข้ารุกรานไทยได้อีก อันตรายจาก การคุกคามของพม่าต่อเอกสารชื่อ “ไทย” ที่มีมาประมาณ 300 ปี ก็สิ้นสุดลงในสมัยนี้

พม่าที่หัวเมืองช้ายทะเลภาคใต้ พ.ศ. 2352

ขณะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ เสด็จขึ้นครองราชสมบัติได้เพียง 2 เดือน ยังเป็นระยะเวลาผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ ทางกรุงเทพฯ ก็ได้ข่าวศึกพม่ารุ่งกำลังยกทัพเข้ามาที่หัวเมืองช้ายทะเลผ่านตะวันตกทางภาคใต้ของไทย

สังคมครัวนี้มีมูลเหตุดั้งเดิมมาแต่ครั้งที่พม่าเตรียมทัพจะเข้ามาตีเมืองไทย ในตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 1 แต่ยังรืออยู่มิได้ยกเข้ามา เนื่องจากแม่ทัพพม่าเตรียมการหละหลวม ไพร์พลหนีไปได้เป็นอันมาก ประกอบทั้งพระเจ้าปดุงยังคงติดตะขวงพระทัย ที่จะยกทัพพม่ามาโขมตีไทย ภายหลังที่ได้ส่งราชทูตมาเจริญทางไมตรีกับไทย ถึงแม้ในครัวนั้นไทยกับพม่าไม่สามารถตกลงการที่จะเป็นไมตรีกันได้ แต่ก็ยังไม่มีข้อขุนเคืองใจกันที่จะเป็นเหตุผลให้พระเจ้าปดุงยกทัพมารุกรานไทยได้ แต่ต่อมาเมื่อพม่าทราบว่าไทยมีการเปลี่ยนแผ่นดิน แม่ทัพพม่าคือ อะเติงหวุ่น เห็นได้โอกาส จึงทราบทูลพระเจ้าปดุงขอพระราชทานอนุญาตยกกำลังเข้าตีเมืองไทย ถึงแม้ว่าไม่โปรดให้เข้ามาตีกรุงเทพฯ ก็ขอตีแค่หัวเมืองชายทะเลทางฝั่งตะวันตกของไทยที่อยู่ต่อแแดนพม่า เพื่อความต้อนเอาผู้คนและทรัพย์สมบัติ พระเจ้าปดุงทรงเห็นชอบด้วย โปรดฯ ให้อะเติงหวุ่น เป็นแม่ทัพคุมกำลังทัพเรือ จำนวน 4,000 คน และทัพ步กจำนวน 3,000 คน เข้ามาตีหัวเมืองภาคใต้ของไทย

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านา จึงโปรดฯ ให้พระยาโยธาและพระยาราชประสิทธิิลงไปเกณฑ์กองทัพเมืองไชยา ยกข้ามไปช่วยรักษาเมืองຄลางก่อน แล้วโปรดฯ ให้เกณฑ์กองทัพจากกรุงเทพฯ ยกตามลงไปทั้งทัพ步กและทัพเรือรวมทั้งหมดเป็น 4 ทัพ คือ

ทัพที่ 1 เป็นทัพเรือ มีพระยาท้ายน้ำ และเจ้าพระยานราชนายก เป็นแม่ทัพ ให้ยกไปปกป้องนครศรีธรรมราช และรวมทัพกับเมืองครัว เดินบกข้ามไปช่วยเมืองคลาง

ทัพที่ 2 เป็นทัพ步ก ให้พระยาจ่าแสนยากร คุมกองทัพวังหน้ายกลงไป

ทัพที่ 3 ให้เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเสด็จไปรวมรวมทัพที่เพชรบุรี คอยต่อสู้ป้องกันทัพพม่าที่ยกเข้ามาทางด้านสิงขร

ทัพที่ 4 เป็นกองทัพหลวง ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถาน廳เป็นแม่ทัพเสด็จโดยทางเรือใบถึงเมืองเพชรบุรี แล้วเสด็จขึ้นบกยกทัพตามกองทัพวังหน้าไปถึงชุมพร (นายวนิธรรมเบอร์ กวีเอกในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้ตามเสด็จไปในทัพหลวงนี้ด้วย และได้แต่งนิราศนวนิธรรมขึ้นในครั้งนี้)

ก่อนที่ทัพไทยจะยกไปถึงเมืองคลางนั้น ทัพเรือของพม่าได้มีอังตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่ง ได้โดยง่าย เพราะมีผู้คนน้อยไม่สามารถต่อสู้พม่าได้ แล้วทัพพม่าจึงยกไปตั้งค่ายล้อมเมืองคลางไว้ถึง 25 ค่าย ได้ยกทัพเข้าไปลันเมืองหลายครั้ง แต่ชาวเมืองได้ร่วมใจกันต่อสู้พม่าอย่างเข้มแข็ง พม่าจึงต้องใช้อุบalyทำที่เป็นเลิกทัพกลับ ชาวเมืองกำลังขาดแคลนเสบียงอาหาร เห็นดังนั้นก็พยายามพาภัณฑ์จากเมืองมาเที่ยวหาอาหาร ทัพพม่าจึงยื่นกลับมาอีก

พระยาถลางจึงไม่สามารถเรียกไฟร์ฟลักบึคืนเข้าเมืองได้ทันการ พม่ากีล้อมเมืองถลาง เอาไว้อีกครั้ง

กองทัพไทยจากเมืองไซยาเดินทัพไปถึงปากน้ำพังงา ประสบปัญหาเรื่องขาดเรือบรรทุกหarrowข้ามไปเกาะกลาง จึงต้องพักหาเรืออยู่ที่นั่น ส่วนกองทัพที่ 1 ของไทย ซึ่งมีเจ้าพระยามราชเป็นแม่ทัพไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชสมทบกับทัพของเจ้าพระยานครา (พัฒน์) แล้วยกข้ามไปถึงตรัง ก็ประสบปัญหาเดียวกับทัพจากไซยา ดื้อไม่มีเรือพอที่จะบรรทุกกองทัพข้ามไปถลาง เจ้าพระยามราช จึงได้รวบรวมเรือของราชภูมิตามแต่จะหาได้บรรทุกพลกองหนึ่งให้พระยาท้ายนำ รีบยกไปช่วยเมืองถลางก่อน ทัพเรือของพระยาท้ายนำได้ไปพบกับทัพเรือของพม่าที่มาลาดตระเวนหาอาหารและเก็บชันกง ได้รับพุ่งกันทัพพม่าสู้ไทยไม่ได้ก็ถอยหนี แต่ขณะเมื่อรับกันอยู่นั่นเอง ละองไฟปลิวไปตกลงในถังดินปืนในเรือพระยาท้ายนำ ดินปืนก็ระเบิดถูกพระยาท้ายนำและทหารที่ไปในเรือล้านนั่นเสียชีวิตเกือบหมดทั้งลำ เรือกแตกจมลง เรืออื่น ๆ ที่ไปด้วยเห็นแม่ทัพเสียชีวิต จึงถอยไปทางเมืองกะบี

ทัพยกของพม่ายกเข้าตีได้มีเมืองระเบี้ย แล้วข้ามมาตีได้เมืองชุมพร พอดีทัพไทยยกไปช่วยทัน กรมพระราชวังบวรฯ โปรดฯ ให้พระยาจ่าแสงยากร นำทัพหน้ายกเข้าตีพม่า พม่ากีตอกหนีไป ทัพไทยจึงตามพม่าไปถึงตะกัวป่า ส่วนกองทัพหลวงตั้งอยู่ที่ชุมพร คอยฟังข่าวการรบทางเมืองถลาง

ทัพพม่าที่ส้อมถลางอยู่นั้น ได้รวบรวมกำลังสั่งตีถลางอีกครั้ง พระยาถลางพยายามต่อสู้เป็นสามารถ แต่กำลังมีน้อยกว่าครั้งก่อนมาก ต่อสู้ป้องกันเมืองไว้ได้เพียง 27 วัน ก็หมวดเสบียงอาหาร จึงเสียเมืองถลางแก่พม่า พม่าเที่ยวจับผู้คนผลเมืองรับทรัพย์สมบัติและเผาเมืองเสีย

ขณะนั้นกองทัพไทยจากพังงา ตรังและกองทัพจากไทรบุรียกไปช่วยใกล้จะถึงวันหนึ่งเกิดคลื่นลมแรง พม่าที่เมืองถลางได้ยินเสียงคลื่นกระแทบผั่ง สำคัญว่าเป็นเสียงปืนจากทัพไทย แม่ทัพพม่าเลยสั่งให้รับอพยพผู้คนและทรัพย์สมบัติลงเรือหนึ่นไปโดยด่วน พม่ายังไปไม่หมดกองทัพไทยไปถึงจังหวัดส้อมໄล่ฆ่าพันและจับพม่าที่เหลืออยู่ได้ผู้คนและทรัพย์สิ่งของคืนมาเป็นอันมาก

เมื่อมีชัยชนะแก่พม่า สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ ทรงมีพระดำริว่าเมืองถลางเสียหาย เพราะถูกพม่าเผาจะกลับตั้งขึ้นใหม่ จะต้องใช้ผู้คนในการรักษาเมืองอีกมาก แต่

กำลังจะนั่นเมื่อพ่อ สายม้าลายโจรเข้ากรุงก็อาจต้องเสียเมืองแก่พม่าอีก ทัพจากกรุงเทพฯ จะยกไปช่วยก็ไม่สะดวก ไม่ทันเวลา จึงโปรดฯ ให้ร่วบรวมผู้คนเข้ามาตั้งเมืองอยู่ปากน้ำ พังงา ตั้งเป็นเมืองพังงาขึ้น ส่วนแกะฉลางนั้นให้อยู่ในความดูแลของเมืองนครศรีธรรมราช จนถึงรัชกาลที่ 3 จึงทรงตั้งเมืองฉลางขึ้นอย่างเดิม¹²

21

ขัตตาพม่า พ.ศ. 2363

เหตุการณ์ครั้งนี้ไทยกับพม่ายังมิทันได้รับกัน พม่าได้เตรียมการทุกอย่างที่จะยกกองทัพมาตีไทยและไทยก็ได้เตรียมการที่จะรับกับพม่า แต่พม่าเกิดทำสังคมกับอังกฤษขึ้นเสียก่อน จึงไม่ได้ยกเข้ามาตีเมืองไทย

ในปลายรัชกาลพระเจ้าปุตุล พม่ามีนโยบายขยายอำนาจไปทางตะวันตก เข้าไปในดินแดนของยะไข่และอัสสัม มาถึงสมัยพระเจ้าจักกายแมง (Bagyidaw) ซึ่งเป็นพระราชันดดาของพระเจ้าปุตุล ได้ขึ้นครองราชสมบัติ ต่อจากพระเจ้าปุตุลใน พ.ศ. 2362 พระเจ้าจักกายแมงมีนโยบายขยายอำนาจไปทางตะวันตกและตะวันออกเช่นกัน ใน พ.ศ. 2363 เมื่อทรงทราบข่าวว่า ทางเมืองไทยเกิดอหิวาตกรรมระบาดอย่างหนัก ทำให้ผู้คนสัมตายเป็นอันมาก ในพงคาวารบันทึกไว้ว่า เฉพาะที่กรุงเทพฯ ประชาชนเสียชีวิตไปถึง 30,000 คน ทรงคาดว่าไทยคงอ่อนแอลง จึงเป็นโอกาสเหมาะสมที่พม่าจะยกทัพมาตีไทยอีกครั้ง

พระเจ้าจักกายแมงได้จัดส่งเจ้าหน้าที่มาเกลี้ยกล่อมพระยาไทรบุรี (ตนกู ปะแวงวน) ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของไทยมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ให้ร่วมมือกับพม่า ส่งกองทัพไทรบุรีเข้าศึกษาทางใต้ พระเจ้าจักกายแมงทราบมาว่าพระยาไทรบุรีให้เป็นพันธมิตรกับพม่าครั้งนี้ เพราะทรงทราบข่าวว่า ขณะนั้นพระยาไทรบุรีกำลังมีเรื่องหมองใจกับฝ่ายไทย

เรื่องหมองใจระหว่างไทยกับไทรบุรีมีสาเหตุมาจากการวิวัฒนาการระหว่างพระยาไทรบุรี กับน้องชายที่ชื่อว่า พระยาอภัยนุราช มีตำแหน่งเป็น ราษฎร์ (Raja - muda เป็นภาษามลายู แปลว่า เยาวชนชัตติย หรืออุปราชนั้นเอง) รัชกาลที่ 2 จึงโปรดฯ ให้พระยาพักถุง เป็นคนไก่ล่ำเกลี้ย แต่พื้นเมืองทั้งสองก็หาปรองดองกันได้ไม่ จึงโปรดฯ ให้ย้ายพระยาอภัยนุราชไปเป็นเจ้าเมืองสตูล ขึ้นกับเมืองไทรบุรี พระยาไทรบุรีคงไม่พอใจ เพราะไม่สามารถดัดการอย่างได้กับน้องชายได้ เมื่อพระเจ้าจักกายแมงส่งทูตมาเกลี้ยกลุ่มให้ช่วยพม่ารบไทย พระยาไทรบุรีจึงตกลง

แต่เหตุสำคัญที่พระยาไทรบุรีตกลงร่วมมือกับพม่าครั้งนี้ก็เพราะพระยาไทรฯ ต้องการแยกตัวเป็นอิสระจากไทย จะเห็นได้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 พระยาไทรฯ พยายามวิงเต้นขอความช่วยเหลือจากอังกฤษให้ช่วยป้องกันการรุกรานจากไทย อันเป็นผลให้ไทรบุรีต้องเสียเงาหมายหรือเอกสารปีนังและดินแดนบางส่วนของไทรบุรีให้อังกฤษก็ไม่ยอมช่วยเหลือไทรบุรีตามประสงค์ เมื่อหมดทางเข้าไทรบุรีจึงต้องยอมเป็นเมืองขึ้นของไทยอย่างจำใจ มาคราวนี้ เมื่อพม่าซึ่งมีอำนาจอยู่ในน้อยเสนอให้ไทรบุรีเป็นพันธมิตรทำสัมภารามกับไทย ไทรบุรีเห็นโอกาสจะได้เป็นอิสระ จึงตกลงตามคำชวนของพม่า

เมื่อเกลี้ยกล่อมพระยาไทรบุรีสำเร็จแล้ว พระเจ้าจักกายແ מג จึงโปรดฯ ให้แม่ทัพพม่ามาตั้งฐานทัพเกณฑ์และสะสมเสบียงอาหารอยู่ที่เมืองเมะตะมะ

ทางกรุงเทพฯ เมื่อได้ข่าวศึกในปลายปี 2363 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ให้เกณฑ์กองทัพใหญ่ 4 ทัพ

ทัพที่ 1 ให้สามเด็จพระเจ้าสุกยาเชอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นแม่ทัพ ให้ไปตั้งรับพม่าที่จะเข้ามาทางด้านเจดีย์สามองค์ที่จังหวัดกาญจนบุรี

ทัพที่ 2 พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศักดิพลເສພ (ต่อมาจะได้เป็นกรมพระราชวังบวรฯ ในสมัยรัชกาลที่ 3) เป็นแม่ทัพ ไปตั้งรับพม่าที่เพชรบุรี คอยต่อสู้พม่าที่จะยกเข้ามาทางด้านสิงห์

ทัพที่ 3 ให้พระยาภาลโหมราชเสนาเป็นแม่ทัพยกไปรักษาเมืองกลาง

ทัพที่ 4 ให้เจ้าพระยานคร (น้อย) เป็นแม่ทัพ คอยต่อสู้ข้าศึกที่จะยกมาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ของไทย

ในระหว่างที่เตรียมทัพรับพม่าอยู่นี้ ข่าวเรื่องพระยาไทรบุรีไปเข้ากับพม่ายังไม่เป็นที่ปรากฏเปิดเผยในกรุงเทพฯ เป็นแต่รู้กันระแครระสาย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ จึงโปรดฯ ให้ทัพไทยไปตั้งรักษาอยู่ที่เมืองพัทลุงและสงขลา แล้วเกณฑ์คนทั้ง 2 เมืองนั้น สมทบกันไปต่อเรือบที่จังหวัดสตูล อีกกองหนึ่งเพื่อคอยรักษาทางจากเมืองไทรบุรี

แม่ทัพพม่าทราบว่าไทยเตรียมกำลังตั้งรับอยู่พร้อมสรรพเข่นี้ก็ยังขึ้นอยู่ที่ได้ยกเข้ามามิ่ง กองทัพไทยทั้ง 4 ไปตั้งรับอยู่ตามเมืองต่าง ๆ จนถึงปี 2364 พม่าก็ยังไม่ยกเข้ามา พอเข้าฤๅษณ พันเวลาที่ข้าศึกจะเดินทัพเข้ามาได้แล้ว จึงโปรดฯ ให้กองทัพกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ และทัพกรมหมื่นศักดิพลເສພเลิกกลับเข้ากรุงเทพฯ ส่วนพระยาภาลโหมราชเสนา ได้คุมพล

8,200 คน คอยระหว่างเหตุการณ์อยู่ที่เมืองราชบุรีแต่เพียงแห่งเดียว จนถึงที่ดูแลง่ายปี พ.ศ. 2364 ได้ทราบว่าพม่าเลิกกองทัพกลับไปหมวดแล้ว เพราะพม่ามีเรื่องวุ่นวายอยู่ทางชายแดน迤ไปและอัสสัม ทัพไทยจึงเลิกกลับ²²

ส่วนเหตุการณ์ทางด้านเมืองไทรบุรีนั้น เมื่อทางกรุงเทพฯ ทราบแล้วว่า พระยาไทรบุรีไปเข้ากับพม่า เพราะตนกุมม่อง น้องชายพระยาไทรบุรีเอามาฟ้องที่เมืองนครศรีธรรมราช และพระยาถลางยังขึ้นได้ตัววุฒิพม่ากับหนังสือรับสั่งของพระเจ้าจักกษามง ที่มีมาถึงเจ้าพระยาไทรบุรีอีกทางหนึ่งด้วย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภา จึงโปรดฯ ให้มีหมายเรียกตัวพระยาไทรบุรีแก่คดี พระยาไทรบุรีเลย์ตั้งแข็งเมือง ตันไม้เงิน ตันไม้กอง กีไม่ส่งเข้ามาทูลเกล้าถวายตามกำหนด จึงโปรดฯ ให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชนำทัพลงไปปราบเมืองไทรบุรี ทัพเมืองนครศรีธรรมราชกับไทรบุรีได้สู้รบกันเพียงเล็กน้อย เมืองไทรบุรีก็ยอมแพ้ พระยาไทรฯ หนีไปอาศัยอังกฤษอยู่ที่เกาะหมาก พระยานครฯ จึงให้กองทัพเรือไปตีเกาะลังกาไว้ ซึ่งเป็นเกาะใหญ่ในแขวงเมืองไทรฯ แล้วให้กวาดต้อนครอบครัว ชาเมืองไทรบุรีส่งเข้ามากรุงเทพฯ บ้าง เอาไว้ที่เมืองนครศรีธรรมราชบ้าง เพื่อลดกำลัง เมืองไทรบุรีให้น้อยลง โปรดฯ ให้พระภักดีบริรักษ์ บุตรชายพระยานคร ไปเป็นผู้รักษา เมืองไทรบุรี เมืองไทรบุรีจึงอยู่ในอำนาจนครศรีธรรมราชเด็ดขาดแต่นั้นมา²³ และนี่คือจุดเริ่มต้นที่อิทธิพลไทยจะเพิ่มมากขึ้นในบริเวณควบคุมลัญทางตอนเหนือ²⁴

หลังจากที่พม่าต้องเลิกทัพไปในปี 2363 แล้ว พระเจ้าจักกษามง ยังไม่สิ้นความพยายามที่จะตีเมืองไทยอีกใน พ.ศ. 2366 พระเจ้าจักกษามงได้แต่งตั้งทูตไปญวน ซักชวน พระเจ้าเวียตนามมิ่นมาก (โอรสพระเจ้าเวียตนามยาลง) ให้ยกกองทัพญวนดีขึ้นนำไทย ทางใต้ ในขณะที่พม่าจะยกกองทัพตีเข้ามาทางตะวันตกพร้อมกัน แต่พระเจ้าเวียตนามมิ่นมาก ไม่เห็นประโยชน์ที่จะเป็นไมตรีกับพม่าซึ่งอยู่ห่างไกลจากญวนและไม่ต้องการเป็นศัตรูกับไทย พระเจ้าเวียตนามมิ่นมาก จึงบอกเรื่องพม่าซักชวนให้ญวนทำสงครามกับไทยมาให้ไทยทราบ แต่แผนการมาตีไทยของพม่าต้องเลิกล้มไปในที่สุด เพราะพม่าต้องทำสงคราม กับพวากยะไป จนได้ลุلامเป็นสาเหตุให้เกิดเรื่องวิวาทกับอังกฤษในอินเดีย พม่าจึงต้องทำ สงครามกับอังกฤษด้วย นับแต่นั้นไปพม่าก็ไม่มีโอกาสกรุณาไทยได้อีก เพราะพม่าทำสงคราม แพ้อังกฤษ และต้องเสียดินแดนภาคใต้ให้อังกฤษใน พ.ศ. 2369 ครั้นถึง พ.ศ. 2428 อังกฤษก็ได้พม่าทั้งประเทศเป็นอาณานิคม

2. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับลาว ในสมัยรัชกาลที่ 2

ในสมัยรัชกาลที่ 1 ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับลาว ซึ่งเป็นประเทศราชของไทยนั้น เป็นไปโดยความราบรื่น ไทยให้เสรีภาพแก่ชาวมากพอครใน การปกครองประเทศ ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้มีเหตุยุ่งยากเกิดขึ้นในลาว คือใน พ.ศ. 2362 สาเกียดโง้ง (จะมี ตำแหน่งหน้าที่ทางราชการเป็นอย่างไร หรือเป็นชาวบ้านธรรมดานั่น) หามีหลักฐาน บอกไว้ไม่ สันนิษฐานว่า สาเกียดโง้งจะเป็น ข่า คนหนึ่ง) ได้เกลี้ยกล่อมพวกข้าอันเป็น ชาวพื้นเมืองส่วนน้อยของลาวกลุ่มนั้น ในเขตจังหวัดສាសлавัน คำทอง และ อัตปือ ทาง ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขง ให้มาเป็นพระครพวงได้ประมาณ 8,000 คน สาเกียดโง้ง นำ กำลังเข้าที่ร่วบรวมได้นี้มาล้อมเมืองจำปาศักดิ์ เจ้านครจำปาศักดิ์ไม่สามารถปราบอ้ายสาเกียดโง้งได้ จึงเสียเมืองให้แก่พวกข้า และต้องอพยพชาวเมืองหนีภัยมาอยู่ที่บ้านเจียม แขวงเมืองอุบล ราชธานี เมื่อความนี้ทราบมาถึงกรุงเทพฯ จึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยานครราชสีมา และเจ้า อนุเมืองเวียงจันทน์ ยกทัพไปปราบอ้ายสาเกียดโง้ง กองทัพของเมืองเวียงจันทน์ภายใต้ การนำของเจ้าราชบุตร (ยี้) ขับตัวสาเกียดโง้ง พร้อมทั้งครอบครัวพวกข้าเป็นจำนวนมาก จึงส่งตัวมากรุงเทพฯ มีรับสั่งให้จ้าคุกสาเกียดโง้งไว้ ส่วนพวกข้าที่เป็นพระครพวงนั้น ให้ เป็นตะพุ่นหญ้าช้าง ทรงมีพระราชดำริจะเปลี่ยนตัวเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ใหม่ เพราะคนเก่า อยู่แล้วไม่มีความสามารถ เจ้าอนุเมืองจันทน์ จึงทูลขอให้ทรงแต่งตั้งเจ้าราชบุตร (ยี้) บุตร ชายของตนเป็นเจ้าเมืองจำปาศักดิ์แทน และเจ้าอนุจะรับเป็นกำลังป้องกันมิให้เกิดเหตุ เช่นที่แล้วมาอีก จึงทรงเห็นชอบด้วย โปรดฯ ให้เจ้าราชบุตร (ยี้) เป็นเจ้านครจำปาศักดิ์

เรื่องตั้งเจ้าราชบุตร (ยี้) เป็นเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ได้ทรงอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า มีคำเล่าสืบกันมาว่า กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงสนับสนุน ให้เจ้าราชบุตร (ยี้) ได้เป็นเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ครั้นนี้ด้วย โดยทรงรับเป็นธุระกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านา ให้ แต่เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีไม่ทรงเห็นชอบด้วย ด้วยทรงเห็นว่า อำนาจของเจ้าอนุซึ่งมีอยู่มั่นคงที่เวียงจันทน์ทางเหนือของลาวจะแพร่โอบ มาทางตะวันออกด้วย และจะเป็นเหตุให้ทางกรุงเทพฯ ปกครองลาวลำบากมากยิ่งขึ้น เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงเห็นควรให้แต่งตั้งข้าราชการไทยจากนครราชสีมาไปปกครอง จำปาศักดิ์มากกว่า และได้ทรงครั้งค้านเรื่องการแต่งตั้งเจ้าราชบุตร (ยี้) เป็นเจ้าเมือง จำปาศักดิ์ในท้องพระโรง ภายหลังที่สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านา เสด็จขึ้นแล้ว กรมหมื่น เจริญบดินทร์ยังทรงประทับอยู่แต่หาได้ตรัสสิ่งใดไม่ และเหตุการณ์ที่กรมหลวงพิทักษ์

มนตรีหัวด gereว่าจะเกิดขึ้นในลาว ก็ได้เกิดขึ้นจริง ๆ ในเวลาต่อมาเมื่อกรมหนี้เจษฎาบดินทร์ได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลสิศหล้าฯ ทรงแต่งตั้งให้ราชบุตรเจ้าอนุไปครองจำปาศักดิ์นั้น สันนิษฐานว่า เพราะทรงเกรงว่า ถ้าไม่ได้ผู้มีกำลังมั่นคงพอไปปกครองจำปาศักดิ์แล้ว ลาวทางตอนกลางจะอ่อนแอ และจะเป็นเหตุให้ญวนแทรกแซงเข้ามายังลาวได้ ไทยในขณะนั้นได้ทราบมาแล้วว่า พม่าพยายามซักจูงให้ญวนเป็นพันธมิตรกับพม่า แต่ญวนยังไม่สมควรใจเพระเหตุว่า ดินแดนญวนกับพม่าอยู่ห่างไกลกัน พม่าจึงชี้แนวทางให้ญวนแห่งอิทธิพลเข้าไปในลาว โดยเฉพาะในลาวตอนเหนือ ญวนจะได้ติดต่อกับพม่าได้สะดวก เพราะอาณาเขตของพม่าทางตะวันออกติดต่อกับลาวตอนเหนือ ไทยตระหนักรึเปลี่ยวทางด้านลาวยุ่งแล้ว รัชกาลที่ 2 จึงทรงพยายามดำเนินนโยบายที่จะให้ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับลาวเป็นไปโดยราบรื่น ประกอบกับทรงมีความไว้พระทัยในตัวเจ้าอนุด้วย เพราะเห็นว่า เป็นผู้ซึ่อตรงต่อกรุงเทพฯ มาแต่ก่อน²⁵

3. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญวนในสมัยรัชกาลที่ 2

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญวนตอนที่ 1

ตั้งได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 1 ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 ไทยมีอำนาจเต็มที่ในเขมร เพราะญวน ซึ่งเป็นคู่แข่งมีเหตุวุ่นวายในประเทศเป็นเวลา 30 ปี ทำให้ญวนไม่สามารถเข้าแทรกแซงกิจการในเขมรได้สนั่น ครั้นถึงปลายสมัยรัชกาลที่ 1 ญวนรวมประเทศได้สำเร็จมีอำนาจมั่นคงขึ้นเริ่มเข้ามามีบทบาทในเขมรอีก กษัตริย์เขมรในสมัยนั้นคือสมเด็จพระอุทัยราชा ต้องการให้เขมรพ้นจากอำนาจจปกรของไทยและต้องการได้มีมองเสียงราช และพระตะบองกลับคืน โดยหวังจะให้ญวนช่วยสนับสนุน จึงเริ่มมีนโยบายหันไปฝึกฝ่ายกับญวน และมีท่าทีเห็นห่วงจากไทยมากขึ้นเป็นลำดับ เขมรดำเนินนโยบายยกเป็นเมืองหันกับทั้งสองประเทศ เพราะเห็นว่าการที่ไม่ยอมให้ไทยหรือญวนแต่ฝ่ายหนึ่งฝ่ายเดียวเข้ามามีอำนาจเต็มที่ในเขมรนั้น เป็นทางที่จะช่วยให้เขมรดำรงเป็นประเทศต่อไปได้ ไม่กล้ายเป็นมณฑลหนึ่งของไทยหรือญวนไป ในสมัยรัชกาลที่ 2 ไทยจึงต้องประสานปัญหาในการดำเนินนโยบายในเขมรตัวว่า เหตุ 2 ประการคือ ต้องพยายามควบคุมเขมรที่พยายามแยกตัวให้อยู่ในอำนาจ ประการที่สอง ต้องแข่งขันกับญวนในการขยายอิทธิพลในเขมรและในขณะเดียวกันต้องค่อยระวังมิให้เกิดข้อวิวาทบาดหมางกับญวนจนเป็นเหตุให้เกิดสงครามขึ้นได้

ปฏิกริยาของเขมรเริ่มแสดงออกให้ไทยเห็นตั้งแต่ตอนเปลี่ยนรัชกาลที่เดียว คือพระอุทัยราชทรงบิดพริบวอนกป่วยเสีย ไม่ยอมเข้ามาถวายบังคมพระบรมศพ รัชกาลที่ 1 และเข้าเฝ้าถวายบังคมพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าน ในโอกาสที่เสด็จขึ้นครองราชสมบัติตามประเพณีซึ่งเจ้าประเทศราชควรทำ เป็นแต่ให้นักองส่วนกบังอกอิม อนุชาและขุนนางผู้ใหญ่ในเมือง 3 คน เข้ามาถวายบังคมพระบรมศพรัชกาลที่ 1 แทน ทางกรุงเทพฯ จึงพอจะทราบถึงท่าทีที่เปลี่ยนไปของเขมรในครั้งนี้ และบางทีพากุนนางเขมรที่เข้ามากับนักองส่วนและนักองอิมนั้นเอง จะเป็นผู้แจ้งความลับเรื่องนี้ให้ไทยทราบ²⁶ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าน จึงทรงมีพระราชดำริว่า ตำแหน่งพระมหาอุปถิรราชและมหาอุปราช ซึ่งเป็นตำแหน่งรองจากพระเจ้ากรุงกัมพูชาซึ่งว่างอยู่ เห็นสมควรแต่งตั้งให้นักองส่วนดำรงตำแหน่งพระมหาอุปถิรราชและนักองอิมดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช การแต่งตั้งครั้งนี้ทำโดยมิได้ปรึกษาพระอุทัยราชก่อน สันนิษฐานได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าน ทรงมีนโยบายที่จะให้นักองส่วนและนักองอิม ซึ่งมีท่าทีรักภักดีต่อฝ่ายไทย ได้เป็นใหญ่ในเมืองเขมรเพื่อเป็นการถ่วงอำนาจของพระอุทัยราช

เมื่อพระมหาอุปถิรราช (นักองส่วน) และพระมหาอุปราช (นักองอิม) จะถวายบังคมลักษณะบังเอิญครั้งนี้ เป็นเวลาที่ทางกรุงเทพฯ คาดว่าจะมีศึกพม่าอีกในไม่ช้า จึงทรงมีพระราชஸานให้พระมหาอุปถิรราชอัญเชิญไปปีঁ屐สมเด็จพระอุทัยราช ให้เกณฑ์กองทัพเขมรมาช่วยรักษาพระนคร เท่ากับเป็นการหยั่งเสียงทางเขมรให้แน่ชัดอีกด้วยว่า เขมรยังมีความจงรักภักดีต่อไทยเพียงใด

สมเด็จพระอุทัยราช เมื่อได้รับพระราชสารสั่นกลับเฉยเสีย มิได้มีปัญชาให้ข้าราชการเขมรแกนต์ให้พลมากช่วยไทยตามพระราชโองการ พระมหาอุปถิรราช พระยาจักรี (แบบ) พระยากลาโหม (เมือง) และพระยาสังคโลก ขุนนางผู้ใหญ่ในเมืองเขมรเกรงว่าจะมีความผิด จึงคิดอ่านแกนต์ให้พลจะยกเข้ามาช่วยราชการที่กรุงเทพฯตามพระราชสารสั่น เมื่อสมเด็จพระอุทัยราชได้ทรงทราบ จึงมีรับสั่งให้ขับพระยาจักรี (แบบ) พระยากลาโหม (เมือง) ฆ่าเสียทั้งสองคน แต่พระยาสังคโลกรู้ด้วยหนีเข้ากรุงเทพฯ ได้²⁷

พระอุทัยราชได้มีราชสารสั่นไปถึงองค์กุนเจ้าเมืองไช่ย่อน แจ้งว่าพระยากลาโหมและพระยาจักรียุงพระอนุชา (คือพระมหาอุปถิรราช) ให้แข็งข้อต่อพระองค์ และจะทำให้เขมรแตกแยกออกเป็น 2 ฝ่าย จึงขอarm มีพระเจ้ากรุงเวียดนามเป็นที่พึ่ง (การกระทำอันนี้ของพระอุทัยราช แสดงให้เห็นถึงท่าทีของเขมรที่โอนเอียงไปทางญวนอย่างเห็นได้ชัด

ถ้าเขมรกลับแต่เพียงพากบูญ "ไม่จำเป็นต้องขอความช่วยเหลือจากญวนก็ได้ เพราะพระอุทัยราชาได้จับตัวขุนนางเขมร 2 คน ดังกล่าวประหารชีวิตเสียแต่แรก จึงสันนิษฐานได้ว่า พระอุทัยราชามองรกรักษาสำลังจากไทยจะเข้าไปปราบเขมร ที่ชัดคำสั่งจากทางกรุงเทพฯ มากกว่า)

ส่วนทางด้านไทย พระอุทัยราชามีราชสาสนกราบบังคมทูลเข้ามาร่วม "ได้คระเจริยม การที่จะเกณฑ์ทัพเขมรมาช่วยไทยแล้ว แต่พระยาจักรี พระยากาลาโนม และพระยาสังคโลก เป็นกบฎ จึงต้องดูกองทัพไว้ พระอุทัยราชายังให้ฟ้าทະละหะ และพระองค์แก้ว มีใบบอกเป็นพยานเข้ามาอีกฉบับหนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ทรงทราบ ตามสารตรานี้แล้ว จึงทรงมีพระราชดำริว่า การที่ขุนนางเขมรหั้ง 3 คิดอ่านกะเกณฑ์กองทัพ เอาโดยผลการ ถึงแม้จะอ้างได้ว่า ทำไปเพื่อความสามัคคีต่อกรุงเทพฯ แต่การที่ทำ เป็นการละเมิดอำนาจพระอุทัยราชามาก และทางกรุงเทพฯ ก็ยังไม่ได้หลักฐานแน่นอนว่า พระอุทัยราชามาโจกห่างจากกรุงเทพฯ โดยเบ็ดแยี่ ทรงไม่ประسังจะให้ปรากฏว่า กรุงเทพฯ เข้าข้างคนผิด จึงโปรดฯ ให้อาสาพระยาสังคโลกไปคุมชั่งไว้²⁸

ข้างฝ่ายญวน เมื่ออิงตាកุนได้รับราชสาสนจากพระอุทัยราชา เห็นเป็นโอกาส เหมาะสมที่จะเข้าไปมีอิทธิพลในเขมร จึงเกณฑ์ทัพญวนจำนวน 1,000 คน ให้แม่ทัพชื่อ กิมเติงกรัน ควบคุม ยกมาตั้งอยู่ที่เกาะจีน (เป็นเกาะกลางแม่น้ำไกส์ฯ พนมเปญ) ญวน ประสังค์จะให้พระอุทัยราชาได้รู้ด้วยว่า ญวนยินดีจะเป็นที่พึ่งให้เขมร แต่กองทัพญวนที่ยกขึ้นมาเห็นจะไม่ได้รับคำสั่งให้ทำการรุนแรง เมื่อเห็นเหตุการณ์ในเขมรสังบอยู่ ก็เลิกทัพ กลับไปใช่ง่อนในเวลาไม่นานนัก ก่อนจะกลับไปนั่น กิมเติงกรันแม่ทัพญวนได้มีหนังสือ มาถึงเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ผู้สำเร็จราชการไทยที่เมืองพระตะบอง ข้อความในหนังสือ จะมีอย่างไรไม่ปรากฏหลักฐาน แต่สันนิษฐานได้ว่า ญวนคงชี้แจงเหตุผลที่ส่งกำลังมาใน เขมรครั้นนี้ พระยาอภัยภูเบศร์ "ได้ส่งหนังสือของกิมเติงกรันเข้ามายังกรุงเทพฯ พระบาท สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ จึงโปรดฯ ให้แม่ทัพไทย 2 คน คือ พระยาพิไชยราชนฤทธิ์ และพระอินทรารชิบดีสีหารชร่องเมืองคุม ไปร่วมกับพลพօสมควร (ในพงศาวดารเขมรว่า ไทยคุม กำลังทหารไปเป็นอันมาก) ยกออกไปยังพระตะบอง หวังจะเจรจา กับกิมเติงกรัน แต่เมื่อ ไปถึงปรากฏว่ากิมเติงกรันเลิกทัพกลับไปใช่ง่อนแล้ว ทัพไทยจึงพักระวางเหตุการณ์อยู่ที่ พระตะบอง²⁹

เหตุการณ์ตอนนี้ ในพงศาวดารเขมรบันทึกไว้แต่เพียงว่า พระยากาลาโหมและพระยาจักรีเป็นกบฎ จึงถูกพระอาณาญาประหารชีวิต

ส่วนเรื่องที่เขมรไปขอกำลังญวนมาช่วยคุ้มครองนั้น พงศาวดารเขมรกล่าวว่า เป็นพระพระอุทัยราชามีความหวาดกลัวที่เจ้าพระยาอภัยญูเบอร์ ข้าหลวงไทยที่พระตะบอง กะเกนท์ไพร์พลและทำค่ายประตูหอรอบอย่างแข็งแรง เกรงว่าทัพไทยจากพระตะบองจะ นากรุกรานเขมร จึงขอให้ญวนส่งกำลังมาช่วยป้องกัน พงศาวดารเขมรยังบันทึกไว้ด้วยว่า หลังจากที่กองทัพจำนวน 1,000 คน ของญวนถอยกลับไปได้ไม่นาน พระเจ้าเวียตนามก็ ให้แม่ทัพญวนคุมกำลังอีก 10,000 คน พร้อมด้วยเรือรบจำนวนหนึ่งขึ้นมาตั้งทัพอยู่ที่เกาะจีน แต่เมื่อเห็นเหตุการณ์ในเขมรสองเรียบร้อยดี และไทยทางพระตะบองมีได้ยกมาทางใต้ ญวนก็เลิกทัพกลับไป³⁰

เมื่อพิจารณาจากพงศาวดารไทยและพงศาวดารเขมรแล้ว พอสรุปได้ว่า ความ สัมพันธ์ระหว่างไทยและเขมรเริ่มห่างเหินกันตั้งแต่ในต้นรัชกาลที่ 2 นี้ เขมรหันไปหา ความสนใจสนับสนุนจากญวนมากขึ้น และทำโดยเปิดเผย ญวนก็รับฉวยโอกาสเข้าไปแทรกแซง ในกิจการภายในของเขมรมากขึ้นทุกที่เป็นเหตุให้ญวนมีอิทธิพลในเขมรเท่าเทียมกับไทย และ มากกว่าไทยในเวลาต่อมาไม่นาน

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและเขมรตอนที่ 2 พ.ศ. 2354

เหตุการณ์ในตอนที่ 2 นี้ เป็นเรื่องการแตกร้าวในราชวงศ์เขมร ซึ่งทำให้ญวน และไทยต้องเข้าไปมีบทบาทในเขมรอีกครั้งหนึ่ง ผลปรากฏว่า อำนาจของญวนในเขมรมี มากขึ้น และไทยต้องดำเนินนโยบายด้วยความระมัดระวังเพื่อไม่ให้มีเรื่องกระทบกระทั่ง กับญวน จนเป็นเหตุให้เกิดสงครามขึ้นได้

การแตกร้าวในราชวงศ์เขมรระหว่างพระอุทัยราชานายหนึ่ง และพระมหาอุป- โยราช (นักองส่วน) อีกฝ่ายหนึ่งนั้น มีสาเหตุมาเดตั้งเหตุการณ์ในตอนที่ 1 เมื่อพระ มหาอุปโยราชพยายามเกณฑ์ไพร์พลมาช่วยไทยตามรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ หล้านฯ ตั้งแต่นั้นมา พระอุทัยราชากับนักองส่วนก็มี ความระแวงไม่ไว้ใจซึ่งกันและกัน จนปี พ.ศ. 2354 นักองส่วนพร้อมทั้งพระคพวงประมาณร้อยคนเศษ ได้ลอบหนีออกจากเมือง บันทายเพชรไปอยู่ที่เมืองโพธิสัตว์ พระอุทัยราชายามเกลี้ยกล่อมให้นักองส่วนกลับ

“ไปเมืองหลวงตามเดิมก็ไม่เป็นผล พระอุทัยราชาทรงว่าด้วยกองส่วนจะไปขอกำลังไทยมา รุกราน จึงรีบมีศึกอักขจรไปยังพระเจ้าเวียดนาม ขอกำลังญวนมาช่วยคุ้มครองพระองค์ ดังเช่นคราวที่แล้วญวนก็จัดส่งทัพเรือจำนวน 5,000 เรือมาประจำการในแม่น้ำ กินขาด เดียววันนี้ พระอุทัยราชาจัดกำลังส่วนหนึ่งออกติดตามขับตัวกองส่วน

ทางกรุงเทพฯ มีความประสงค์จะไกล่เกลี่ยข้อวิวาท พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ จึงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาเมืองราช (น้อย) นำกำลังทัพจากกรุงเทพฯ ไปสมทบกับทัพไทยที่พระตะบอง การที่ต้องให้ทัพไปสมทบที่พระตะบองครั้งนี้ เพื่อให้พระอุทัยราชา มีความยำเกรงไทยบ้าง เมื่อฝ่ายไทยเจรจาจะได้มีนาหนัก อีกประการหนึ่งก็เพื่อตอบโต้ การที่ญวนส่งกำลังไปในเขมรถึง 5,000 คน

ทัพไทยไปช่วยรักษาเมืองโพธิสัตว์ด้วยส่วนหนึ่ง ส่วนทางเขมรก็ส่งกำลังทหารมาอยู่ป้องกันทัพไทยมิให้ยกลงไปทางใต้ อยู่ที่ตำบลลริวิวนาก (สันนิษฐานว่าอยู่ระหว่างเมืองโพธิสัตว์และบันทายเพชร)

เจ้าพระยาเมืองราชได้มีศึกอักขจร ทูลให้พระอุทัยราชาทราบถึงสองครั้งว่า ไทยต้องการไกล่เกลี่ยข้อวิวาทระหว่างพระอุทัยราชา กับนักองส่วน และจะพาตัวนักองส่วนลงไปที่บันทายเพชร แต่พระอุทัยราชาที่นิ่งเสียไม่ตอบราชสาส์นมาอย่างใด เจ้าพระยาเมืองราชพร้อมด้วยกำลังทัพไทยส่วนหนึ่งจึงพาตนักองส่วนเดินทางไปบันทายเพชร พอดีกับตำบลลริวิวนาก ทหารเขมรที่ตั้งค่ายอยู่กับกันหลบหนีไป พระอุทัยราชาเห็นจวนตัว จึงอพยพครอบครัวชี้รวมทั้งนักองอิม (พระมหาอุปราช) และนักองด้วงลงเรือหนีจากบันทายเพชรไปใช้ร่อง แต่ระหว่างทางนักองอิมและนักองด้วง แอบหลบหนีกับลับซึ่งมาหนักองส่วนได้สำเร็จ เมื่อทัพไทยไปถึงบันทายเพชรนั้น พระอุทัยราชาจึงไปถึงใช้ร่องเสียแล้ว³¹

เจ้าพระยาเมืองราชได้มีศึกอักขจร ถึงสองครั้งเจ้าเมืองใช้ร่องบันทาย แล้วถึงพระอุทัยราชาอีกฉบับหนึ่ง ชี้แจงว่าไทยมิได้ยกกรุง แต่ต้องการมาไกล่เกลี่ยข้อพิพาท เท่านั้น ทางไทยต้องการให้พระอุทัยราชากลับคืนไปเขมร แต่ไทยไม่ได้รับคำตอบใด ๆ จาก “ใช้ร่อง” เจ้าพระยาเมืองราชจึงตั้งทัพคุ้มที่ข่องญวนและพระอุทัยราชาอยู่ที่เมืองบันทายเพชร พร้อมทั้งนักองส่วนและนักองอิม นักองด้วง

ในเวลาต่อมาเจ้าเมืองไทยเข้าชิงเป็นพระชนนีพระเจ้าเวียดนามย้ายลงสันพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ จึงโปรดฯ ให้ราชฎุตเชิญพระราชสาส์นออกไปคำนับ

ศพ และนำเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้าเวียดนามยาลงด้วย การส่งทูตไปครั้งนี้ เป็นโอกาสที่ไทยจะได้หยอดเสียงญวนในเรื่องที่เกี่ยวกับเขมรด้วย³² ก่อนหน้านี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ ก็ได้มีพระราชสาส์นไปถึงพระเจ้าเวียดนามยาลงครั้งหนึ่ง ทรงชี้แจงให้ญวนทราบว่า เหตุยุ่งยากในเมืองเขมรครั้งนี้เป็นเรื่องภายในราชวงศ์ เกิดขึ้น เพราะพระอุทัยราชามีความอิจฉาริษยาในกองสงวน ความประสังค์ของพระองค์ก็เพื่อทูลให้พระเจ้าเวียดนามยาลงทราบว่าญวนไม่จำเป็นต้องส่งทหารไปตั้งมั่นในเขมรได้ เพราะเป็นเรื่องภายในของเขมร

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและเขมรตอนที่ 3

ทัพไทยตั้งอยู่ที่บันทายเพชร เพื่อคุยกับฝ่ายป่าวนะพระอุทัยราชานาถลอดญูแล้ง แต่ทางพระอุทัยราชาก็เย็บหาย เจ้าพระยาณราชนคร์ว่าจะเป็นอุบายของญวนที่จะแกสังถ่วงเวลาให้ถึงญูกุ忿จนใช้เรือได้สะดวก แล้วญวนจะได้ยกทัพเรือนำพระอุทัยราชามาแย่งชิงเมืองบันทายเพชรกลับคืน ถ้ารอให้ถึงเวลาตนนี้ไทยจะเสียเบรียบ เพราะญวนมีความชำนาญในการรบทางเรือ และอีกประการหนึ่ง ไทยจะต้องประสบปัญหาเรื่องเสบียงอาหาร เจ้าพระยาณราชนคร์ได้ปรึกษากับนักองสงวน นักองอิม นักองด้วง เมื่อตกลงกันแล้วก็ให้แผนเมืองกระพงหลวงและเมืองบันทายเพชรเสียทั้ง 2 เมือง เพื่อไม่ให้เป็นที่มั่นของญวนได้ก่อนจะเคลื่อนทัพกลับพระตะบอง เจ้าพระยาณราชนคร์ได้จัดให้ทหารไทยจำนวนหนึ่งคอยสีบราการอยู่ที่บันทายเพชร ในเวลาต่อมาเจ้าพระยาณราชนคร์ได้พานักองสงวน นักองอิม และนักองด้วงเข้ามาบังกรุงเทพฯ นักองสงวนมาอยู่กรุงเทพฯ ได้ 4 ปี ก็ป่วยถึงแก่นิจกรรม

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ ทรงพยายามต่อไปที่จะหลีกเลี่ยงสงครามกับญวน และหาทางตกลงปัญหาเขมรโดยสันติวิธี ทรงมีพระราชสาส์นไปถึงพระเจ้าเวียดนามยาลง เล่าเหตุการณ์ทั้งปวงที่มีมาในกรุงกัมพูชา ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ได้ทรงกรุณาชูบเลี้ยงพระอุทัยราชามาแต่เยาว์ จนได้ทรงอภิเชกเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา แต่พระอุทัยราชาก็หาได้มีความกตัญญูไม่ แสดงอาการกระด้างกระเดื่องต่อกรุงเทพฯ เป็นหลายครั้ง พระเจ้าเวียดนามยาลงได้ตอบพระราชสาส์นกลับมาไว้ใจความว่า ที่พระอุทัยราชานี้ไปอยู่เช่นอนนั้น เพราะความตกใจกลัวที่กองทัพไทยที่ส่งเข้าไปในดินแดนเขมร ทหารไทยยังทำให้ชาวเขมรได้รับความเดือดร้อน เพราะไปเปิดเบียนเอาสิ่งของต่างๆ การที่ไทยมีพระราชสาส์น

มากอให้พระเจ้าเวียดนามยาลองช่วยคิดแก้ไขเหตุการณ์ในเขมรครั้งนี้ พระเจ้ากรุงเวียดนาม ก็จะช่วยค้ำมิให้เสียประเพณีเมืองใหญ่โภบอ้อมเมืองน้อย พระค้ำริของพระเจ้าเวียดนาม นั้นก็คือนักองส่วนเป็นผู้ผิด เพราะ “เป็นบุตรก็หาความกตัญญูไม่ เป็นน้องก็ไม่อดออม ต่อพี่ ไทยของนักองส่วนใหญ่ยังกว่าผู้อื่น แต่.....นักองส่วนก็ยังเยวอร์อยู่ ถ้ารู้ตัวผิดรับ ขอโทษต่อพี่เสียก็พอจะหายไทย.....กรุงเวียดนามจะแต่งให้ขุนนางพานักองจันทร์ (สมเด็จ พระอุทัยราชা) กลับเข้ามาเมืองบึงบ ขอให้กรุงครืออุธยาแต่ชุนนางฟูใหญ่อากไป พระเจ้า กรุงเวียดนามจะได้ชี้แจงข้อความพร้อมกับขุนนางญวน.....อย่างนี้ จึงจะควรกับสองพระนคร อันเป็นใหญ่ ที่จะปลูกฝังทำนุบำรุงเมืองน้อยขึ้น”³⁶

พิจารณาข้อความจากพระราชสาร์นของพระเจ้าเวียดนามครั้งนี้จะเห็นได้ชัดเจน ว่า ญวนประภาคตนเป็นผู้มีอิทธิพลในเขมรเท่าเทียมกับไทย และไทยเป็นฝ่ายขอให้ญวน ร่วมตัดสินแก้ปัญหาความยุ่งยากในเขมรด้วย เมื่อญวนแสดงความเห็นเรื่องเขมรมาในครั้ง นี้ ไทยจำต้องยอมปฏิบัติตามพระราชนูญวนเป็นฝ่ายได้เปรียบด้วยได้ตัวพระอุทัยราชากษัตริย์ เขมรไว้ในเมือง จะชัดขวางคงจะต้องส่งกองทัพลงไปยึดเมืองเขมรในเวลาและในท้องที่อัน เสียเปรียบญวนในเชิงยุทธศาสตร์ และหากไทยจะทำสังคมกับญวน พม่าอาจมาประชิด ทางด้านตะวันตก และทางเหนืออีกหลายปี เป็นสังคมรสองด้าน เพราะในปี พ.ศ. 2352 เมื่อพม่ามาตีเกาะกลางน้ำ พม่ามิได้แตกพ่ายอย่าซับยืน พม่ายังมีทั้งกำลังและความมุ่งหมาย ที่จะหาโอกาสมาทำร้ายเมืองไทยอยู่ ด้วยเหตุผลทั้งหมดนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ หล้านฯ จึงทรงมีพระราชดำริว่า ควรรักษาภารกิจภาพกับญวนไว้ตึกว่าที่จะเป็นอธิကันในเวลา นั้น จึงโปรดฯ ให้จัดส่งคณะทูตเจริญเชิญพระราชสาร์นไปเวียดนาม เพื่อชี้แจงนโยบาย ของไทย และรับพระอุทัยราชากลับมายังเขมร ทรงแต่งตั้งให้หัวพระยามหาจามจุรีเป็นราชทูต พระยาราชโยธาเป็นอุปทูต และพระท่องสืบเป็นตรีทูต ออกเดินทางไปเวียดนามในเดือน มกราคม พ.ศ. 2355

คณะทูตไทยได้หยุดพักที่เมืองไซ่ง่อนก่อน องค์กาหนเจ้าเมืองไซ่ง่อน ซึ่งเป็นผู้ สนับสนุนพระอุทัยราชาให้หันเหลือกจากไทยด้วยผู้หนึ่งนั้น ได้ให้การต้อนรับคณะทูตไทย อย่างสมเกียรติ ญวนก็ได้ถือโอกาสนี้ แสดงให้ทูตไทยเห็นถึงกำลังแสนยานุภาพของญวน ด้วย เช่นจัดให้มีการประลองยุทธ์ให้ทูตดูหลายอย่าง เป็นต้นว่า เอาช้างศึกอกมาสู้กับเสือ สู้ปืน และสู้ไฟ เอาคนไทยประหารชีวิตมากมั้ดให้ช้างแหงจนตาย

ต่อจากไช่ง่อน คณฑุตไทยได้เดินทางไปถึงเชียงเป็นเมืองหลวงของญวนในขณะนั้น พระเจ้าเวียดนามยาลง ทรงมีรับสั่งให้การต้อนรับทูตไทยอย่างดี และมีการจัดการประลองยุทธอวดอำนาจความสามารถของญวนในประการต่าง ๆ ให้ไทยดูเป็นการเอิกเกริกกว่าที่ไช่ง่อนไปอีก เมื่อเสร็จการประลองยุทธแล้ว พระเจ้าเวียดนามจึงโปรดฯ ให้คณฑุตไทยเข้าเฝ้า ได้ทรงชี้แจงถึงนโยบายของญวนเกี่ยวกับเขมรว่า จะให้พระอุทัยราชาไปเยี่ยมพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ถึงกรุงเทพฯ ด้วยที่สมเด็จพระอุทัยราชากำผิดมาแต่ก่อนนั้น พระเจ้าเวียดนามยาลงขอพระราชทานโถษสักครั้งหนึ่ง³⁴

เมื่อตกลงกันได้แล้ว พระเจ้าเวียดนามก็โปรดฯ ให้องค์กุน กับคณฑุตไทยพาพระอุทัยราชามาส่อง ณ เมืองบันทายเพชรในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2355 แต่พระอุทัยราชาไม่ยอมประทับอยู่ที่บันทายเพชร ขอไปประทับที่พนมเปญ ซึ่งอยู่ใกล้อาณาเขตญวนมากกว่าบันทายเพชร เหตุการณ์ตอนนี้พงศาวดารเขมรบันทึกไว้ว่า ญวนจัดขบวนแห่มาส่องพระอุทัยราชากับพนมเปญ มีจำนวนถึง 4,000 คน³⁵ องค์กุนยังกำชับ มิให้ไฟเพลิงญวนเบียดเบียนເອาทรพย์สิ่งของจากคนเขมรแม้แต่น้อยnid ใครขัดคำสั่งมีโถษถึงตาย หั้งหมดนี้เป็นนโยบายของญวนที่จะทำให้เขมรเลื่อมใส่ว่าญวนสนับสนุนเขมรอย่างจริงจังและมีใจเมตตาอารีต่อประชาชนเขมร แต่หลักฐานประการหนึ่งที่แสดงว่า เปื้องหลังความเมตนานี้ ญวนมีเจตนาจะค่อยๆ แฝงอำนาจครอบคลุมเขมรที่ละน้อยก็คือ องค์กุนสั่งให้สร้างหอสูงไว้ที่พนมเปญ หลังหนึ่ง สำหรับตั้งโต๊ะบูชาพระนามพระเจ้ากรุงเวียดนามและกำหนดไว้ว่า ทุก ๆ วันขึ้น 1 ค่ำ และ 15 ค่ำ ให้พระอุทัยราชาและขุนนางเขมรขันผู้ใหญ่แต่งเครื่องแต่งตัวอย่างญวนตามยศที่พระเจ้าเวียดนามยาลงพระราชทานมา ขึ้นไปดำเนินพระนามพระเจ้าเวียดนามให้คิดถึงพระเดชพระคุณพระเจ้าเวียดนามอย่าลืมเสีย³⁶

เมื่อการส่งเสด็จพระอุทัยราชารីบอร้อยแล้วองค์กุนก็สั่งไช่ง่อน แต่ยังคงให้กำลังทหารญวนจำนวน 1,500 คนตั้งอยู่ที่ไช่ง่อน แจ้งจุดประสงค์ไว้ว่า เพื่อคุ้มครองรักษาพระอุทัยราชา แต่จุดประสงค์อีกประการหนึ่งก็คือ เพื่อคุ้มครองควบคุมพระอุทัยราชาให้ดำเนินนโยบาย ให้สอดคล้องตามความประสงค์ของญวน ส่วนคณฑุตไทยและไฟเพลิงทั้งปวงเดินทางกลับกรุงเทพฯ ส่วนเรื่องที่พระเจ้าเวียดนามจะให้พระอุทัยราชามาเข้าเฝ้าวายปั้งค์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ที่กรุงเทพฯ ก็เงียบหายไปตั้งแต่นั้นมา พระอุทัยราชามิได้มามาเข้าเฝ้าเลย เป็นแต่ส่วนราชการเข้ามาร่วมทุกปี ทางกรุงเทพฯ

จะบังคับบัญชาสิ่งใดไป พราอุทัยราชาก็มิได้ปฏิบัติตามโดยเข้มงวดนัก เห็นได้ว่าด้วยอำนาจของไทยในเขมรเป็นรองญวนเสียแล้วในตอนนี้ เรียกได้ว่า “ตั้งแต่นั้น เมืองเขมร 34 หัวเมืองใหญ่ก็ไปขึ้นอยู่แก่ญวนฝ่ายเดียวตลอดมา จนรัชกาลที่ 3 ไทยจึงได้คืน”³⁷ ชาลล์ (Hall) ได้กล่าวสรุปเหตุการณ์ระหว่างไทย เขมรและญวน ตอนนี้ไว้ว่า

กองทัพไทยเลิกกลับพร้อมทั้งนำตัวเจ้านายเขมรที่ไทยสนับสนุน (คือ นักอง สงวน) มากรุงเทพฯ กองทัพญวนยังยึดครองเมืองป้อมที่พนมเปญไว้ และนี่เป็นระยะที่ อิทธิพลของไทยในเขมรสื่อมลง แต่รัฐบาลที่กรุงเทพฯ ก็พยายามโอกาสที่จะเข้าไปมีอิทธิพล ในเขมรอีก แต่ในขณะนี้ยังทำอะไรไม่ได้ ก็ทดลองด้วยการส่งกองทหารไปในเขตมณฑล โคราชในปี 2357 และกองทหารนี้ได้เข้าครอบครองดินแดนระหว่างเทือกเขาดงรัก จนถึง พระเมเดน�ณฑลพรมเทพ (Prohm Tep) ของเขมร และยังได้จังหวัดมูลเพรย์ (Mlou-prey) และตอนเลเรพู (Tonle-Repou) อีกด้วย ซึ่งจังหวัดทั้ง 2 นี้ อยู่ห่างไกลเกินกว่าอำนาจของ เขมรที่พนมเปญจะจัดการอย่างได้ใจ (*.....the Siamese prudently retired with their candidate, who lived out the rest of his days at Bangkok. A Vietnamese garrison took over the citadel at Phnom Penh, and for the time being Siamese influence there was in a state of eclipse. But the Bangkok government remained ever on the alert for an opportunity to regain control. Mean while it compensated itself by sending an army in 1814 to Korat which proceeded to occupy all the territory between the frontier of the province of Prohm-tep and the Dongrek mountains, and in addition the provinces of Mlou-prey and Tonle-Repou, which were too far distant from Udong to be effectively under the control of the central government.*)³⁸

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและเขมรตอนที่ 4 เขมรพยายามยึดเมืองพระตะบอง คืนจากไทย

เหตุการณ์ตอนนี้ไม่มีปรากฏในพงศาวดารเขมร แต่ปรากฏในพงศาวดารไทยว่า ใน พ.ศ. 2358 พราอุทัยราชามีพระดำริว่า เมืองพระตะบองซึ่งเป็นของเขมรมาแต่เดิม ยังอยู่ในอำนาจของไทย ไทยส่งกำลังมาปิดกรองและสามารถที่เป็นฐานทัพอยู่ควบเขมร ได้ ทราบใจที่ไทยยังอยู่ที่พระตะบองเขมรก็ไม่มีวันเป็นอิสระจากไทยได้อย่างเด็ดขาด ใน ขณะนั้นเป็นเวลาที่ญวนมีกำลังอำนาจและสนับสนุนเขมรออยู่อย่างเต็มที่ ทหารญวนยังมี

ประจำการอยู่ที่พนมเปญอีก 1,500 คน พระอุทัยราชจึงเห็นเป็นโอกาสที่จะยึดเอาพระตะบองคืนมา โดยให้ภูวนช่วยเหลือ แต่ข้าหลวงภูวนที่มากำกับอยู่ที่พนมเปญไม่ต้องการช่วยเขมรอย่างออกหน้าออกตา เพราะภูวนยังไม่ต้องการมีเหตุวิวาทกับไทยด้วยเรื่องเขมรถึงแม้ภูวนจะสนับสนุนเขมรให้แข็งข้อต่อไทย แต่การสนับสนุนก็มีขอบเขต คือต้องไม่มากไปจนภูวนต้องกระทำการทั่งกับไทยรุนแรงถึงต้องทำสังคมรัน ภูวนจึงแนะนำให้เขมรดำเนินงานเอง โดยให้เขมรแต่งทัพไปที่พระตะบอง แต่ให้อ้างว่าจะเข้าไปเก็บน้ำนมศิลปะและมูลค้างคาวตามประเพณี ถ้าเห็นกำลังทัพไทยที่เมืองพระตะบองอ่อนแอกอย่างไร ก็ให้เข้าจู่โจมตีเอามีอง แต่ถ้าเห็นกำลังของไทยยังมั่นคงอยู่ก็ให้เลิกทัพกลับมา พระอุทัยราชาก็ตกลงจะขึ้นตามแผนการนี้

เมื่อทัพเขมรไปถึงพระตะบอง เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์เจ้าเมือง และพระยาราม กำแหงข้าหลวงจากกรุงเทพฯ เห็นผิดสังเกตจากกองกำลังที่เคยยกเข้ามาเก็บน้ำนมศิลปะและมูลค้างคาวตามปกติ จึงส่งกำลังออกสักดักกันมีให้ทัพเขมรเข้าเมือง ทัพไทยและเขมรจึงเกิดปะทะกันขึ้น ทางเขมรสู้ไม่ได้ก็ถอยกลับไปอยู่ที่โพธิสัตว์ เมื่อทางพระตะบองแจ้งเรื่องนี้เข้ามายังกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านา จึงโปรดฯ ให้ส่งข้าราชการไทยออกไปสอบสวน เมื่อได้ความตามที่เจ้าพระยาภูเบศร์แจ้งมา จึงโปรดฯ ให้กองทัพจากกรุงเทพฯ ยกออกไปปะช่วยป้องกันพระตะบองด้วย เพราะยังไม่แน่พระทัยว่า ภูวนจะเข้าช่วยเขมรตีพระตะบองหรือไม่ แล้วจึงโปรดฯ ให้เสนาบดีมีคุภ้อักษรไปยังเสนาบดีภูวนให้ทูลแก่พระเจ้าเวียดนามยาลง เรื่องข้าหลวงภูวนมายุงให้เขมรรุกรานพระตะบอง ฝ่ายภูวนก็ส่งคนเข้ามาสอบสวนบ้าง แต่มีความเห็นว่า ไทยที่พระตะบองเป็นฝ่ายผิด เพราะกีดกันไม่ให้เขมรเข้าไปเก็บน้ำนมศิลปะและมูลค้างคาว ซึ่งข้างต้นชาเขมรไปถึง 1,400 คน ภูวนได้ส่งตัวแม่ทัพเขมรให้พระอุทัยราชารบก่อนและภูวนได้เดือนมาทางไทยว่า ควรจะลงโทษข้าราชการไทยที่พระตะบองด้วย ซึ่งภูวนเห็นว่ามีความผิดกว่าแม่ทัพเขมรเสียอีก³⁹

เหตุการณ์ก็ยุติลงแต่เพียงนี้ ไทยไม่สามารถจะจัดการลงโทษเขมรได้แต่อย่างใด เพราะเกรงจะมีเรื่องโดยตรงกับภูวน อำนาจไทยในเขมรก็เสื่อมเป็นรองภูวนอยู่เช่นนี้จนสิ้นสมัยรัชกาลที่ 2

4. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญี่ปุ่นในสมัยรัชกาลที่ 2

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญี่ปุ่นในสมัยรัชกาลที่ 2 มิได้ราบรื่นเหมือนในสมัยรัชกาลที่ 1 ด้วยเหตุผล 2 ประการคือ

1. กษัตริย์ในสมัยนั้นคือ พระเจ้าเวียดนามยาลง ไม่ต้องมีข้อเกรงหระทัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ เมื่อตนกับที่เคยเกรงหระทัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ผู้ทรงเคยมีพระคุณต่อพระเจ้าเวียดนามยาลงมากมาย ญี่ปุ่นจึงดำเนินนโยบายแข่งขันอำนาจกับไทยได้อย่างรุนแรงขึ้นกว่าในสมัยรัชกาลที่ 1

2. ญี่ปุ่นมีกำลังเข้มแข็งขึ้นมาก สามารถแฝงขยายอิทธิพลเข้าไปในลาวและเขมร อิทธิรั้งหนึ่งทำให้เกิดการแข่งขันระหว่างไทยกับญี่ปุ่น ในลาวนั้นไม่มีปัญหามากนัก เพราะเจ้าผู้ครองลาวยังคงรักภักดีต่อไทยอยู่ และญี่ปุ่นไม่สนใจลาวเท่ากับเขมร ชวนที่ก่อให้เกิดความบาดหมางระหว่างไทยและญี่ปุ่นมากที่สุดคือเขมร และนับเป็นโชคดีของญี่ปุ่นด้วยที่ กษัตริย์เขมรเวลานั้นมีนโยบายจะปลีกตัวออกจากอิทธิพลไทย โดยให้ญี่ปุ่นช่วยสนับสนุน

ถึงแม้ไทยและญี่ปุ่นจะเป็นคู่แข่งกันแต่ก็มีนโยบายต่างประเทศตรงกันอยู่ข้อหนึ่งคือ ไม่ต้องการทำสงครามต่อกัน และพยายามจะตกลงปัญหาต่าง ๆ โดยสันติวิธี โดยเฉพาะปัญหาเรื่องเขมร ทั้งนี้เพราะไทยและญี่ปุ่นต่างก็มีกำลังทหารคู่คี่กัน จึงไม่กล้าเสียงทำสงครามกัน เพราะจะต้องกล้ายเป็นสองคราวใหญ่ เสียหายหนักทั้งสองฝ่าย ด้วยเหตุนี้ ทั้งสองจึงพยายามรักษาสัมพันธ์ไม่ตรึงต่อกันไว้ ญี่ปุ่นมีท่าทีเมื่อตนกับว่าการแฝงขยายอำนาจเข้าไปในเขมรเป็นเรื่องหนึ่ง และการรักษาไม่ตรึงกับไทยก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งญี่ปุ่นจะต้องดำเนินนโยบายทั้งสองนี้ไปพร้อมกัน ผลของนโยบายนี้ก็คือ ไม่มีสงครามใหญ่ระหว่างไทยกับญี่ปุ่นเกิดขึ้นในรัชกาลที่ 2 แต่อำนาจของญี่ปุ่นในเขมรทวีขึ้นทุกทีในขณะเดียวกับที่อิทธิพลไทยในเขมรเสื่อมลง

ในสมัยรัชกาลที่ 2 ท่าทีแรกเริ่มของญี่ปุ่นที่แสดงว่าญี่ปุ่นเริ่มการแทรกแซงในเขมรและใช้นโยบายแข่งกร้าวต่อไทยเพิ่มขึ้นก็คือ ญี่ปุ่นขอเมืองบันทายมาศ หรือ อาเตียน (Ha-tien) กลับคืนไปจากไทย พระเจ้าเวียดนามยาลงโปรดฯ ให้คณะราชทูตญี่ปุ่นที่เดินทางมากรุงเทพฯ เมื่อถวายคำนับพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ และแสดงความยินดีต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ นั้นเองมีหน้าที่เจรจาเรื่องเมือง

บันทายมาศด้วย “ไทยตีเมืองนี้ได้จากญวนตั้งแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี นอกจากจะเป็นเมืองท่าค้าขายแล้วยังเป็นเมืองที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ด้วย เพราะบันทายมาศตั้งอยู่ริมทะเลต่อเขตแดนระหว่างญวนและเขมรและอยู่ต่างฝั่งปากคลองสัก ที่ไหลผ่านเมืองบันทายเพชรเมืองหลวงของเขมรด้วย จะนั้นเมืองบันทายมาศจึงสามารถคุ้มเส้นทางที่จะเข้าไปยังเมืองหลวงของเขมรโดยทางทะเล ฝ่ายได้ได้เมืองนี้ไว้ก็สามารถตัดคุ้มอำนาจในเขมรได้สะดวกขึ้น ขณะที่ราชทูตญวนกำลังเจรจาเรื่องเมืองบันทายมาศอยู่ที่กรุงเทพฯ นั้น กำลังส่วนหนึ่งของญวนได้เข้ายึดเมืองบันทายมาศไว้แล้ว

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ทรงเข้าพระทัยได้ถ้วน ญวนมีแผนการที่จะเข้าไปมีอำนาจในเขมร โดยใช้เมืองบันทายมาศเป็นฐานที่มั่น ในเวลาต่อมาในเวลานั้นไทยเพิ่งจะเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ๆ บ้านเมืองภายในยังไม่เรียบร้อย ทางด้านตะวันตกพม่าก็คุกคามอยู่ถ้าไทยขัดขืนข้อประสงค์ของญวนเรื่องเมืองบันทายมาศ ก็ต้องเกิดขัดใจเป็นศัตรูกันขึ้น จะทำให้เป็นศึกสองด้าน คือพม่าด้านหนึ่งและญวนด้านหนึ่ง อีกประการหนึ่ง ญวนเข้ายึดเมืองบันทายมาศไว้แล้ว จึงทรงมีพระราชสาส์นตอบยอมยกเมืองบันทายมาศให้แก่พระเจ้าเวียดนามยาลง⁴⁰

ในเวลาต่อมา มีเหตุการณ์อึดหอยครั้งที่แสดงให้รู้บala ไทยเห็นว่า อิทธิพลญวนในเขมรเพิ่มมากขึ้นทุกที ตั้งเช่นเหตุการณ์ในปี พ.ศ. 2353 เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ มีพระราชโองการให้พระอุทิราชาเกณฑ์ทัพเขมรมาช่วยไทยป้องกันกรุงเทพฯ นอกจากพระอุทิราชาจะไม่ปฏิบัติตามแล้วยังทราบมีบัญชาให้ขับขุนนางเขมร 2 คน ที่เตรียมการเกณฑ์ทัพเขมรประหารซึ่วิตอีกด้วยคราวนี้ พระเจ้าเวียดนามโปรดฯ ให้ส่งทหารญวนจำนวน 1,000 คน เข้าไปในเขมรเป็นครั้งแรกตามคำขอของพระอุทิราชา และต่อมาไม่นานก็ส่งทหารญวนเข้าไปอีก 10,000 คน ทหารของญวนนี้เองเป็นข้อกีดขวางรัฐบาลไทยไม่ให้ดำเนินการโดยเด็ดขาดกับเขมรได้ เพราะเกรงว่าจะเกิดปะทะกับญวน กล้ายึดศึกใหญ่

ญวนทราบดีว่าไทยไม่พอใจเป็นอย่างมากที่ญวนเข้าไปมีอิทธิพลในเขมรแข่งกับไทย พระเจ้าเวียดนามยาลงจึงทรงมีพระราชสาส์นมาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ทรงใช้วาทคิลป์ทางการทูตกราบทูลพระมหาภัตtriy ไทยให้ทรงเห็นถึงเจตนาดีของ

ญูวนว่า ญูวนต้องส่งทหารเข้าไปในเขมรกีเพื่อช่วยไทยรักษาความสงบ มิใช่จะเข้าไปแทรกแซงในเขมรแข่งขันกับไทยแต่อย่างใด สำนวนพระราชสาส์นของพระเจ้าเวียดนามเช่นนี้ ทำให้ฝ่ายไทยอึดอัดไม่สามารถล่าโถมตีญูวนได้เต็มที่ ข้อความตอนหนึ่งในพระราชสาส์นของพระเจ้าเวียดนามที่มีมาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ มีดังนี้

“เจ้าเมืองเขมรมีหนังสือข้ามาอีกว่า ในเมืองเขมรวุ่นวายเห็นจะรักษาเมืองไว้ ไม่ได้สมเด็จพระเจ้ากรุงเวียดนามคิดโดยซื่อว่า เมืองเขมรนั้นเป็นข้าทั้งสองฝ่าย กรุงใหญ่สอง (คือญูวนและไทย) เป็นท้องแผ่นเดียวกัน แต่กรุงศรีอยุธยา (กรุงเทพฯ) ติดด้วยการศึกและการบรมศพ ระยะทางก็ใกล้ กรุงเวียดนามอยู่ใกล้กว่างเปล่าไม่มีการ รุกราน แล้วจะนั่งดูอยู่มิได้ จึงให้เจ้าเมืองใช้ช่อง隙 กอกกองหัวพชร์ทั้งรักษาเขตแดนขึ้นไปเมืองเขมร ห่วงจะระงับความไว้ไม่ให้เขมรวุ่นวาย คิดทั้งนี้เหมือนช่วยกรุงพระนครศรีอยุธยา.....”⁴¹

จากพระราชสาส์นนี้ ทางกรุงเทพฯ ยังได้ทราบอีกว่าเวลาหนึ่น ญูวนถือตัวว่ามีอำนาจในเขมรเสมอกับไทยแล้ว เพราะญูวนอ้างว่า “เมืองเขมรเป็นข้าทั้งสองฝ่าย”

การวิวัฒนาราชวงศ์เขมรในปีต่อมาเปิดโอกาสให้ญูวนเข้าไปมีอิทธิพลในเขมรมากขึ้นไปอีก (รายละเอียดเกี่ยวกับการวิวัฒนานี้ มีที่แจ้งอยู่แล้วในหัวข้อเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเขมร ตอนที่ 2) ทั้งไทยและญูวนต่างก็ส่งกำลังเข้าไปในเขมร แต่หาได้ทำสิ่ง甚么กันไม่ เพียงแต่คุณเชิงกันอยู่คนละภาค คือไทยอยู่ทางเหนือ และญูวนอยู่ทางใต้ เหตุที่การประชันหน้ายังไม่รุกามเป็นการรบ เพราะทั้งญูวนและไทยต่างก็ยังเกรงเสียกันมาก ของกันและกัน จึงพยายามจะใช้การเจรจาทางการทูตเป็นทางตกลงเรื่องเขมร โดยสันติวิธี แต่ในการเจรจาที่ญูวนเป็นฝ่ายถือไฟเหนือฝ่ายไทย เพราะกษัตริย์เขมรยอมพระองค์ไปอยู่ใต้อำนาจญูวนเต็มที่ ไทยจึงต้องยอมตกลงตามพระราชดำริของพระเจ้าเวียดนามโดยยอมให้พระอุทัยราชากลับมาครองเขมรตามเดิมและไม่สามารถจะลงโทษพระอุทัยราชากอย่างได้ ได้อำนาจญูวนในเขมรตอนนี้มีหนือไทยอย่างเห็นได้ชัด

ญูวนรู้ดีว่า “ไม่สามารถจะกำจัดอิทธิพลของไทยออกไปจากเขมรได้อย่างเด็ดขาด เพราะทางจะทำได้มืออยู่ทางเดียว คือต้องทำสิ่ง甚么กับไทย ซึ่งญูวนยังไม่กล้าเสี่ยง ญูวน จึงได้ใช้วิธีรุกเขยิบในเขมรต่อมาอีกเรื่อย ๆ เช่น พยายามให้รัฐธรรมญูวนเข้าไปมีอิทธิพลอยู่ในราชสำนักเขมรมากขึ้น กษัตริย์เขมรและขุนนางอื่น ๆ ต้องตั้งตัวตามอย่างญูวน ขึ้นไปค่านับพระนามของพระเจ้าเวียดนามทุก ๆ คืน ขึ้น 1 คำ และ 15 คำ ญูวนยังไม่ยอม

ถอนทหารออกไปจากพนมเปญ กองทหารนี้มีหน้าที่หั่นคอของกันพระอุทัยราชากำเนิด
ของไทยและคุยควบคุมพระอุทัยราชามให้หันเหเปลี่ยนนโยบายออกห่างจากญวนไปได้ วิธี
เหล่านี้เอง อำนาจของไทยในเขมรก็เสื่อมถอยลงอย่างรวดเร็ว

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับญวนอยู่ในสภาพ “ห่วงเมินกันอยู่ภายนอก” แต่ภาย
นอกยังรักษาไม่ตรึงกันอยู่” นี้ จนพระเจ้าเวียดนามยาล่องสืบพระชนม์ ในพ.ศ. 2362 โกรส
ของพระเจ้ายาล่องทรงพระนามว่า พระเจ้ามินมาง (Minh-Mang) ได้ขึ้นครองราชสมบัติแทน
พระเจ้ามินมางได้จัดสร้างราชธานีขึ้นมาอย่างกรุงเทพฯ เพื่อกราบบูรษากาลที่ 2 เรื่องการเปลี่ยน
แผ่นดินในญวน รัชกาลที่ 2 จึงโปรดฯ ให้กูดไทยออกไปญวนเพื่อคำนับพระบรมศพ
พระเจ้าเวียดนามยาล่องแสดงความยินดีต่อ กษัตริย์ญวนพระองค์ใหม่ด้วย

พระเจ้ามินมางมีนโยบายต่างประเทศเกี่ยวกับไทยและเขมร เช่นเดียวกับพระเจ้า
ยาล่อง คือทรงพยายามรักษาไม่ตรึงกับไทยไว้ ในขณะเดียวกับที่ไม่ยอมอ่อนช้อให้ไทยในการ
แฝงอำนาจเข้าไปในเขมร หลักฐานประการหนึ่งที่แสดงว่า ญวนไม่ต้องการเป็นศัตรูกับไทย
ก็คือ ญวนปฏิเสธข้อเสนอของพม่าที่จะให้ญวนเป็นพันธมิตรร่วมโจมตีไทยในปี พ.ศ.
2366

ไทยทราบเรื่องพม่าชวนญวนรบไทยนี้ เพราะเรื่องของทูตพม่าที่จะไปญวนใน
คราวนั้นเกิดไฟไหม้ขึ้นที่เกาหนมา ก เพราะเรือสินค้าไทยล้ำหนึ่งเกิดไฟไหม้ขึ้นก่อนและ
ลอยไปประจำเรือทูตพม่า ความวุ่นวายที่เกิดขึ้นในเรือทูตพม่าทำให้สำเนาราชสาส์นของ
พระเจ้าจักรกษัยแมงที่มีไปถึงพระเจ้ามินมางตกไปถึงมืออุปราชองกฤษฎีกปอร์เช่อ-
John Crawfurd Crawfurd ได้ให้เจ้าหน้าที่แปลออกเป็นภาษาฝรั่งเศสแล้วส่งเข้ามาถวาย
รัชกาลที่ 2 ที่กรุงเทพฯ (ตอนนั้นในกรุงเทพฯ ยังไม่มีผู้มีความสามารถแปลภาษาอังกฤษ
ได้ มีแต่บาทหลวงฝรั่งเศสที่สามารถแปลฝรั่งเศสเป็นไทยได้เท่านั้น) เหตุที่อังกฤษส่ง
สำเนาราชสาส์นของกษัตริย์พม่าที่เตรียมการรบกับไทยเข้ามาครั้งนั้น สันนิษฐานได้
ว่า เพราะตอนนั้น พม่ากับอังกฤษที่อินเดียกำลังมีสาเหตุวิวาทกันด้วยเรื่องที่พมารุกราน
เข้าไปในเขตแค้นจิตตะกองและอัลลัมมินเดียซึ่งอยู่ใต้อำนาจอังกฤษ อังกฤษจึงหวังจะให้
ไทยโกรธแค้นพม่าและไม่ไปเข้ากับพม่าในเวลาที่พมารบกับอังกฤษ

ข้าฝ่ายทูตพม่านั้นได้เดินทางต่อไปจนถึงไซง่อน องค์กุนเจ้าเมืองไซง่อนได้ให้การต้อนรับเป็นอย่างดี แต่พระเจ้ามินมากไม่ทรงอนุญาตให้ทูตพม่าเข้าไปถึงเมืองเว้ เพียงให้รออยู่ที่ไซง่อนก่อนและให้องค์กุนเข้าไปเมืองเว้ เข้าประชุมพร้อมข้าราชการผู้ใหญ่ ภูวนปรึกษาเรื่องที่พระเจ้าแผ่นดินพม่าชวนให้ภูวนร่วมรบไทย องค์กุนเห็นชอบด้วยที่จะเป็นมิตรกับพม่าและทำสังครวุณกับไทย เพราะต้องการจะได้เมืองพระตะบองไปเป็นของภูวน แต่องค์โลบี เสนนาบดีต่างประทศของภูวนไม่เห็นชอบด้วย องค์โลบีเห็นควรให้ภูวนเป็นมิตรกับไทยตามเดิม พระเจ้ามินมากเห็นชอบด้วยกับองค์โลบี จึงไม่ยอมรับทูตพม่า เป็นแต่ทรงมีพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการตอบแทนให้ไป แล้วโปรดฯ ให้องค์โลบี มีศักดิ์และรับใช้ในราชสำนัก ศักดิ์และรับใช้ในราชสำนัก ทรงด้วย เพื่อแสดงให้เห็นถึงความชื่อตระของภูวนที่มีต่อไทย ศักดิ์และรับใช้ในราชสำนัก ทรงด้วย เพื่อแสดงให้เห็นถึงความชื่อตระของภูวนที่มีต่อไทย ศักดิ์และรับใช้ในราชสำนัก ทรงด้วยว่า พม่าพยายามชวนภูวนให้รับไปตั้งแต่เมียพระเจ้าปดุงแล้ว แต่ทูตพม่าเดินทางไปไม่ถึงภูวน⁴²

พิจารณาดูสาเหตุที่ภูวนไม่รับเป็นไมตรีกับพม่านี้ คงเป็นพระภูมิประเทศที่ตั้งของภูวนและพม่าอยู่ห่างกันประการหนึ่ง จะไปมาติดต่อกันลำบาก (ตั้งเช่นทูตพม่าจะเดินทางมาภูวนเป็นหลาครั้งแต่ก็มาไม่ถึง) ภูวนกับพม่าจึงไม่เคยติดต่อกันมาก่อน ถ้าเป็นศัตรูกับไทย และไทยยกทัพมาประชิดภูวน พม่าคงมาช่วยไม่ทันการ ในทำนองเดียว กัน ถ้าหากภูวนไม่รับข้อเสนอของพม่า แม้พม่าจะชัดเดือดแต่พม่าก็อยู่ห่างไกลเกินกว่าจะมาทำร้ายภูวนได้ จะนั้นภูวนจึงไม่ต้องมีข้อกังวลเรื่องศึกทางพม่าแต่อย่างไร

สาเหตุอีกประการหนึ่งอาจเป็นพระคำสั่งของพระเจ้าเวียดนามยาลง มีคำกล่าวที่ภูวนอ้างต่อมากายหลังว่า เมื่อพระเจ้าเวียดนามยาลงจะสิ้นพระชนม์ ได้มีรับสั่งว่า อย่าให้ลูกหลานของพระองค์คิดร้ายต่อไทย ด้วยไทยเคยมีพระคุณต่อพระเจ้าเวียดนามยาลงในเวลาตกราก⁴³ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีพระราชดำริว่า คำกล่าวอ้างนี้ อาจมีมูลความจริงอยู่บ้าง เพราะภูวนได้ปฏิเสธคำชวนของชาติอื่นที่จะให้ภูวนเป็นศัตรูกับไทย ไม่น้อยกว่า 2 ครั้ง ตั้งแต่ที่เข้าเมืองปตตานีชวนให้ภูวนรบไทยในสมัยรัชกาลที่ 1 ภูวนกับปฏิเสธไปครั้งหนึ่งแล้ว และมาในครั้งต่อไปพม่าชวนเป็นพันธมิตรอีกเป็นครั้งที่สอง “แต่เมื่อพิเคราะห์คุณ.....การที่ภูวนรักษาทางพระราชนิติรีต่อไปดูเหมือนจะศีรිดั่นเพียงไม่คิดร้ายรุกรานเข้ามาในหัวเมืองไทย แต่ส่วนที่เมืองที่เป็นประเทศราชขึ้น

กับไทยในครั้งนั้น เช่นเมืองเบมาร์ดี ลาว ก็ตี ชี้งญวนถือว่าเป็นเมืองขึ้น 2 ฝ่าย มาแต่โบราณตั้งแต่ล่วงรัชกาลที่ 1 และ ญวนไม่ได้อยู่ในเสียงเปรียบไทย คิดขยายอำนาจจากญวนออกมาเสมอ.....”⁴⁴

5. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับจีนในสมัยรัชกาลที่ 2

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ทรงรักษาสัมพันธ์ไม่ตรึงกับจีนเป็นอย่างดี อันเป็นนโยบายของไทยมาแต่โบราณ นับแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา

ในปี พ.ศ. 2353 โปรดฯ ให้ราชทูตไทยอัญเชิญพระราชสารสันไปยังกรุงปักกิ่ง เพื่อกราบถูลพระเจ้าแผ่นดินจีน ว่าไทยเปลี่ยนรัชกาลใหม่แล้ว และเพื่อเจริญทางพระราชไม่ตรึงกับจีนตามประเพณี

ต่อมาในปี พ.ศ. 2364 โปรดฯ ให้ราชทูตไทยเดินทางไปยังประเทศจีโนึกครั้ง หนึ่งเพื่อถวายคำนับพระบรมศพพระเจ้าเกี้ยงชั่ง ซึ่งเพิ่งสวรรคตและแสดงความยินดีต่อพระเจ้าเตากวาง/or สพระเจ้าเกี้ยงชั่ง ที่ได้ขึ้นครองราชสมบัติต่อจากพระราชบิดา

6. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและชาวยุโรปในสมัยรัชกาลที่ 2

ในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ ไทยเริ่มมีการติดต่อกับชาวยุโรปมากขึ้น ทั้งนี้ เพราะไทยต้องการซื้ออาวุธจากชาวยุโรปไว้ใช้ในสงครามและทางด้านชาวยุโรปเองก็เข้ามาค้าขายทางอาเซียนเป็นจำนวนมาก เนื่องจากสหภาพมนุปโลกเพื่อสันติสุขและสันติสุขในยุโรป มีโอกาสพื้นฟูการค้าข่องตนอึกครั้ง แต่ชาวยุโรปที่เข้ามาในอาเซียนมีได้เข้ามาเพื่อค้าขายอย่างเดียว ในสมัยนั้นยุโรปได้เริ่มนิยมล่าอาณา尼คุณอย่างจริงจังขึ้นแล้วในอาเซียนและอัฟริกา

การติดต่อกับโปรตุเกส

ใน พ.ศ. 2363 อุปราชโปรตุเกสที่เมืองกัว ได้ส่งทูตชื่อ คาร์ลอส นาญเอล ซิลเวียร่า (Carlos Manuel Silveira) มากรุงเทพฯ เพื่อขอทำสัญญาทางการค้ากับรัฐบาลไทย คาร์ลอสเคยเข้ามาเมืองไทยครั้งหนึ่งก่อนหน้านี้ ซึ่งเป็นเวลาที่ไทยกำลังต้องการอาวุธเพื่อ抵抗กับพม่า คาร์ลอส ได้จัดการหาอาวุธมาขายให้ไทยได้ตามประสงค์ ทั้งตัวคาร์ลอสเองยังมีความประพฤติไม่เป็นที่น่ารังเกียจแก่ฝ่ายไทย เมื่อเข้ามากรุงเทพฯ อึกครั้งในฐานะทูตของอุปราชเมืองกัว ไทยจึงให้การต้อนรับเป็นอย่างดีและรัฐบาลไทยก็ต้องการค้าขายซื้ออาวุธกับโปรตุเกสอยู่แล้วด้วย

かる์ลส์นำเอาร่างสัญญาจำนวน 23 ข้อ จากอุปราชโปรตุเกสเข้ามาเพื่อเจรจา กับไทยแต่ไทยยังไม่ได้พิจารณา,ranger สัญญานี้ในเวลาหนึ่น เพาะกำลังก่อโรคหัวตีระบาด อย่างหนักอยู่ จึงอนุญาตให้かる์ลส์พักอยู่ที่บ้านของเชียงสือดิมไปพลาังก่อน มาตราหนึ่ง かる์ลส์ได้นำอาวุธปืนมาถ่ายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ อึก ในสมัยนั้นเรามี ธรรมเนียมว่า พระมหากษัตริย์จะต้องพระราชทานขอขวัญตอบแทนอันมีราคาเท่ากับของ ภวาย ซึ่งก็เท่ากับพระองค์ท่านทรงชี้ของภวายนั้นเองทั้งสิ้น⁴⁵

ต่อมาเมื่อการระบาดของหัวตีระบาดเราแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธ เลิศหล้าฯ โปรดฯ ให้ประชุมเสนาบดีตรวจดูข้อสัญญานี้ของอุปราชเมืองกัว ข้อใดที่ฝ่ายไทย ขัดข้องไม่สามารถผ่อนปรนให้ได้ก็จัดการแก้ไขเสีย เมื่อตกลงได้ทั้ง 2 ฝ่ายแล้ว ก็โปรดฯ ให้เขียนหนังสือสัญญานี้เป็นภาษาไทย ฉบับหนึ่งและภาษาโปรตุเกสฉบับหนึ่ง ตัวかる์ลส์ นั้นทรงโปรดฯ แต่ตั้งให้มีครอย่างข้าราชการไทย คือ ได้เป็นหลวงอภัยพาณิช มีหน้าที่ค่อย สอดส่องดูแลการค้าข่ายของโปรตุเกสในเมืองไทย ในเวลาต่อมา

หนังสือสัญญานี้ เป็นหนังสือสัญญาทางการค้าข่ายเท่านั้น มิใช่หนังสือ สัญญาทางพระราชไม่ตรี เพราะเป็นหนังสือที่ไทยทำฝ่ายเดียว และตราที่ประทับบนหนังสือ นั้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชสันนิษฐานว่า เป็นเพียงตราปั๊วแก้ว เครื่องหมายของ กรมพระคลังเท่านั้น มิใช่ตราพระราชสัญญาของพระมหากษัตริย์ หนังสือสัญญานี้เรียกว่า เป็นหนังสือสัญญาทางพระราชไม่ตรี ต้องเป็นหนังสือที่มีการลงนามของหัวหน้ารัฐบาล ของทั้งสองฝ่าย หนังสือสัญญาการค้าที่ไทยทำกับโปรตุเกสนี้ไม่ปรากฏว่ามีข้อความอย่างไร บ้าง⁴⁶

การติดต่อกับอังกฤษ

ใน พ.ศ. 2364 มาร์คิวส์ เฮสติง (Marquis Hesting) อุปราชอังกฤษที่อินเดีย ได้แต่งตั้งให้จองก์ คราวฟอร์ด (John Crawfurd) เป็นทูตเข้ามาเจรจา กับรัฐบาลไทยด้วย เรื่อง การค้าเป็นสำคัญ

อังกฤษในขณะนั้นเพิ่งทำการค้าระหว่างจักรพรรดินโปเลียนแห่งฝรั่งเศส มีฐานะ ที่อ่าวเป็นมหาอำนาจของยุโรปตะวันตก ยุโรปในต้นคริสตศวรรษที่ 19 นี้ ได้เริ่มนิยมายล่าอาณา尼คมอย่างจริงจังขึ้นในทวีปอฟริกาและแอฟริกา อังกฤษมีอิทธิพลอยู่ใน

เบอร์เซีย อัฟกานิสถาน และได้อินเดียเป็นเมืองขึ้นแล้ว อังกฤษกำลังขยายอำนาจเข้ามาในเอเชียอาคเนย์ ได้แก่ปีนัง และสิงคโปร์ อังกฤษพยายามแข่งขันกับเนเธอร์แลนด์ทั้งในด้านการค้าและหาดินแดนในเอเชียอาคเนย์นี้ ประเทศหนึ่งที่อังกฤษสนใจจะเข้ามาค้าขายด้วยก็คือ ประเทศไทย มาร์คิวส์ เอสติง จึงส่งครอฟิตเข้ามาเจรจา กับรัฐบาลไทย ใน พ.ศ. 2364

ก่อนหน้านี้คือใน พ.ศ. 2361 และ 2362 อุปราช อังกฤษที่อินเดียได้ส่งสาส์นมาทบทามรัฐบาลไทยให้แก่ไขระบบการค้าบางประการที่อังกฤษไม่พอใจ แต่ไม่เป็นผลและในปี พ.ศ. 2364 ก่อนหน้าครอฟิตจะเข้ามา ผู้แทนอังกฤษที่ปีนังก็ได้ส่งพ่อค้าชื่อ มอร์แกน (Morgan) เข้ามากรุงเทพฯ เป็นการส่วนตัว เพื่อเข้ามาสืบดูเรื่องการค้าและท่าที่ของเสนาบดีไทยอีก ในที่สุดอุปราช อังกฤษที่อินเดียจึงเห็นควรแต่งตั้งครอฟิตเป็นทูตอย่างเป็นทางการ เข้ามาเจรจา กับไทย⁴⁷

จุดประสงค์สำคัญของอังกฤษในการเจรจาครั้งนี้ คือ

1. เรื่องการค้าขายกับไทย อันเป็นจุดประสงค์สำคัญที่สุด อังกฤษต้องการให้ไทยเปลี่ยนแปลงระบบการค้าของไทยในเวลานั้นบางอย่าง สิ่งที่อังกฤษรังเกียจมาก ได้แก่

ระบบพระคลังสินค้าของไทย ซึ่งมีมาแต่สมัยอยุธยา คือ ระบบที่พระคลังของหลวงมีอำนาจผูกขาดการค้าสินค้าบางประเภทที่รัฐบาลกำหนดไว้ ราชภราทั่ว ๆ ไป ไม่มีสิทธิจะค้าขายสินค้าเหล่านี้ได้ เมื่อมีสินค้าต้องห้ามเหล่านี้จะต้องนำมายกให้แก่พระคลังสินค้าแต่เพียงผู้เดียว และพ่อค้าต่างชาติที่ต้องการสินค้านี้ ก็จะต้องซื้อจากพระคลังสินค้าเท่านั้น ทำให้พระคลังสินค้ามีโอกาสกำหนดราคางานค่าให้สูงแพงได้ตามความพอดี สิ่งที่กำหนดไว้เป็นสินค้าต้องห้ามนี้ส่วนมากเป็นของหายาก หรือเป็นสิ่งที่พ่อค้าต่างชาติต้องการ สินค้าต้องห้ามในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้แก่ รังนก ฝาง ดีบุก พริกไทย เนื้อไม้ ผลเรยว ตะกั่ว งาช้าง รอง นอกจากนี้แล้ว พระคลังสินค้ายังมีอำนาจเลือกซื้อสินค้าที่เรือต่างชาตินำเข้ามาค้าขายได้ก่อนเอกชนอื่น ๆ จึงเกิดเป็นธรรมเนียมว่า เมื่อเรือสินค้าเดินทางเข้ามาถึง เจ้าพนักงานของพระคลังสินค้าต้องลงไประวัดดูสินค้าที่รัฐบาลต้องการก่อน เมื่อพบแล้วก็คัดไว้ ห้ามมิให้ขายแก่ผู้อื่น สินค้าที่เป็นที่ต้องการของรัฐบาลไทยมากคือ อาวุธปืน ความจริงแล้วรัฐบาลจำต้องกันอาวุธปืนไว้ก่อน ก็ เพราะเป็นสินค้าที่มีความสำคัญต่อความมั่นคงของประเทศ หากปล่อยให้ตกไปถึงมือเอกชนได้โดยเสรีแล้ว ผู้ที่คิดร้ายต่ออาณาจักรก็มีช่อง

ทางที่จะได้อาชญาโดยสหดวกด้วย สินค้าที่รัฐบาลบังคับซื้อไว้ก่อนนี้ เจ้าของมักจะได้ราคาต่ำ ในขณะเดียวกับที่สินค้าต้องห้ามที่พ่อค้าต่างชาติต้องการและพระคลังสินค้าอยุกขาด การขายไว้แต่ผู้เดียวนั้นมีราคาสูง พ่อค้าต่างชาติจึงไม่พอใจระบบพระคลังสินค้าของไทย เป็นอย่างยิ่ง

นอกจากระบบพระคลังสินค้าแล้ว อังกฤษยังไม่พอใจวิธีการเก็บภาษีของไทย อีกด้วย ในการค้ายารัฐบาลไทยเรียกเก็บภาษี 3 ประเภทคือ

1. ภาษีเบิกกรุง หรือ ภาษีปากเรือ เรียกจากเรือสินค้าที่มาจ้าข่ายในประเทศไทย โดยคิดตามความกว้างของเรือ โดยมากจะเก็บจากเรือที่มีขนาดกว้างมากกว่า 4 วาซึ่งไป ถ้าเป็นเรือประจำจะเก็บวาระ 12 บาท ถ้าเป็นเรือจรที่มาเรือ 20 บาท ตามจดหมายเหตุของครองเพลิด กล่าวว่า ในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ เรียกเก็บภาษีเบิกกรุงแต่ต่างกันไปตามขนาดเรือ คือ ถ้าเป็นเรือสามเสาจะเก็บค่าปากเรือวาระ 80 บาท เวือสองเสาครึ่งวาระ 40 บาท

2. ภาษีสินค้าข้าเข้า อัตราเก็บครั้งกรุงศรีอยุธยา ปรากฏว่าเรือที่ไปมาค้าขายประจำจะเก็บร้อยละ 3 เรือจรเก็บร้อยละ 5 แต่ในสมัยรัชกาลที่ 2 เก็บร้อยละ 8

3. ภาษีสินค้าข้าออก ไม่มีหลักฐานยืนยันแน่อนว่ามีอัตราเท่าใด เข้าใจว่าคิดตามชนิดของสินค้า เช่น น้ำตาลทรายเก็บภาษีข้าออกห้าบละ 50 ลดางค์ อังกฤษต้องการเจรจาขอให้ไทยเก็บภาษีแต่เพียงอย่างเดียว เช่นให้เก็บภาษีปากเรือ และอังกฤษจะยอมให้ขึ้นอัตราค่าปากเรือให้⁴⁸

2. จุดประสงค์ของการที่สองที่อังกฤษส่งทูตมาเจรจา กับไทย คือ เรื่องเมืองไทรบุรี อังกฤษได้เกาะหมากโดยการเชื้อจากพระยาไทรบุรี ตั้งแต่ พ.ศ. 2329 และต่อมาใน พ.ศ. 2343 ได้เชื้อติดนเดนตรายข้ามเกาะหมาก ซึ่งปัจจุบันเรียกว่าหมอกลาลเลสเลย์ (Wellesley) จากไทรบุรีอีก ต่อมาเมื่ออังกฤษทราบว่าไทรบุรียอมเป็นเมืองขึ้นของไทย จึงวิตกว่าความยุ่งยากจะเกิดขึ้น หากไทยเรียกร้องเอาเกาะหมากและหมอกลาลเลสเลย์คืน เพราะถือว่าเป็นของไทรบุรี ในเวลาหนึ่นอำนาจของอังกฤษที่เกาะหมากยังไม่แข็งนัก จำเป็นต้องอาศัยเสบียงอาหารจากไทรบุรีด้วย ต่อมาเมื่อพระยาไทรบุรีหนีกองทัพไทยที่เข้ายึดไทรบุรีไปอยู่เกาะหมาก (สาเหตุเพราะพระยาไทรบุรีหนีไปร่วมมือกับพม่าจะยกทัพมาตีไทยในปี 2363) พระยาไทรบุรีได้พยายามเจรจา กับอังกฤษ ขอให้ช่วยเจรจา กับรัฐบาล

ไทยให้คืนไทรบุรีให้กับตน อังกฤษเป็นห่วงผลประโยชน์ของตนที่เกาหมากและมณฑลเวลลஸเลย์อยู่แล้ว จึงต้องการเจรจาเรื่องไทรบุรีกับไทยในคราวนี้ด้วย

3. จุดประสงค์ประการที่สามคือ ให้ครอเพิดนำพนักงานทำแผนที่และผู้ชำนาญทางภูมิศาสตร์มาด้วย ในกองทูตเพื่อสำรวจภูมิประเทศของไทย รวมทั้งพันธุ์ไม้และพันธุ์สัตว์ต่าง ๆ ครอเพิดยังมีหน้าที่สืบสวนการงานต่าง ๆ ในบ้านเมืองไทยไปเสนอต่อรัฐบาล อังกฤษด้วย

มาควิส เอสติง หวังจะให้การเจรจา กับไทยคราวนี้บังเกิดผล จึงมีหนังสือกำชับ ครอเพิดให้เข้ามาเจรจาโดยดี และพยายามหลีกเลี่ยงข้อที่จะทำให้ไทยไม่พอใจ กล่าวคือ ไม่ให้มาขอที่ดินจากรัฐบาลไทย แม้แต่ที่ตั้งสถานีการค้าขาก็ไม่ให้ขอ ด้วยเกรงว่าฝ่ายไทย จะเข้าใจว่าอังกฤษจะมาตั้งป้อมปราการอย่างที่ฝรั่งเศสเคยทำในสมัยอยุธยา ส่วนการเจรจา ขอให้ไทยแก้ไขระบบการค้านั้น ถ้าได้ก็เป็นการดี ถ้าไม่สำเร็จก็ให้ทูตมุ่งหมายเพียงแต่ทำ ความคุ้นเคยเป็นไม่ตรีกันไว้ระหว่างรัฐบาลทั้งสองก่อน ขอเพียงให้ไทยออกใบอนุญาตให้ พ่อค้าอังกฤษเข้าไปค้าขายในเมืองไทยได้ก็พอใจ การทำแผนที่ก็ต้องระวังอย่าให้รัฐบาลไทย สงสัยว่า อังกฤษมีเจตนาร้าย ส่วนเรื่องเมืองไทรบุรี ครอเพิดต้องระวังมิให้อังกฤษต้อง เข้าไปพัวพันอยู่ในระหว่างไทยและพวกราชบุรี⁴⁹

ครอเพิดกับคณะกรรมการเดินทางจากกัลกัตตาในเดือนพฤษจิกายน พ.ศ. 2364 โดยเช่า เรือพ่อค้าอังกฤษมา ได้ไปแวงที่เกาหมากก่อน ไปถึงที่นั่นภายหลังที่ทัพของเจ้าพระยา นครฯ ได้ยึดไทรบุรีไว้เรียบร้อยแล้ว ที่เกาหมากจึงตีนเต้นกลัวว่าทัพไทยจะเลยไปยึดเกาหมากด้วย แต่ไทยไม่มีนโยบายจะยึดเกาหมากแต่อย่างใด เพราะไม่ต้องการเป็นศัตรูกับ อังกฤษ เมื่อเจ้าพระยานครฯ ทราบว่าครอเพิดมาถึงเกาหมาก ได้ให้ข้าราชการไทยถือ หนังสือลงไปซึ่แจงให้ครอเพิดทราบว่าไทยไม่ได้คิดจะรุกรานเกาหมาก และได้ทำให้ทุกหหาร ไทยประมาณ 30 คน ที่ได้ยกล่องเดนเข้าไปในเขตมณฑลเวลลஸเลย์ของอังกฤษแล้วด้วย ครอเพิดเมื่อเห็นเหตุการณ์เรียบร้อยดีจึงออกเดินทางต่อมาถึงกรุงเทพฯ ในเดือนเมษายน พ.ศ. 2365

รัฐบาลไทยได้ให้การต้อนรับ ครอเพิดอย่างสมเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธ เลิศหล้านาโปรดฯ ให้พระยาสุริวงศ์มนตรี (ดิศ บุนนาค) เสนนาบดีพระคลังเป็นผู้รับรอง ครอเพิด พระยาครรศุริวงศ์มนตรีได้พาครอเพิดไปเข้าเฝ้ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งทรง

กำกับการท่าอยู่ในเวลานั้น ส่วนสาส์นจากมาร์คิวส เอสติง ซึ่งมีคำแปลเป็นภาษาไทย
กำกับมาด้วยนั้น (เพราะขณะนั้นในเมืองไทยยังไม่มีผู้ใดสามารถแปลภาษาอังกฤษเป็นภาษา
ไทยได้) เจ้าหน้าที่ไทยได้รับไปแปลออกเป็นภาษาไทย ก่อนที่จะนำขึ้นทูลเกล้าถวาย

ข้อความในสาส์นmar์คิวส เอสติง ที่มานาถวายรัชกาลที่ 2

ถึงแม่ในการมาครั้งนี้ มาร์คิวส เอสติงจะได้กำชับครอฟิดให้ประพฤติตนเป็น
อย่างดีต่อฝ่ายไทย แต่ในสาส์นของมาร์คิวสเองก็ยังมีข้อความที่oward อ้างอิงอังกฤษ
ไว้ด้วยว่า

อิทธิพลและอำนาจของอังกฤษ แผ่ขยายไปตั้งแต่สั่งกajan จนเดือกเข้าซึ่งกัน
เขตเด่นประเทศจีน และทางตะวันออกตั้งแต่เขตเด่นเมืองอังวะไปจนถึงเบอร์เซียทาง
ตะวันตก ประชาชนที่อยู่ใต้ปกครองของอังกฤษ มีถึง 90 ล้านคน และอังกฤษไม่ประสงค์
จะแสวงหาอำนาจเพิ่มเติม.....(The influence and authority of the British nation extends
from Ceylon to the mountains which border upon China, and from the confines of
Ava to those of Persia, over ninety millions of Subject, and we desire not to increase
it)⁵⁰

จุดประสงค์ที่ถังกฤษส่งทูตเข้ามาครั้งนี้ปราศจากในสาส์นของมาร์คิวส เอสติงดังนี้
ในขณะที่การค้าขายทำให้ประชาชนของประเทศที่ทำการติดต่อกการค้าขายกัน
ร่วมรายชื่น ยังทำให้พากเข้ารู้จักกันโดยกันและกันเดี๋ยวนี้อีกด้วย และในเวลาเดียวกัน การค้า
ขายก็เป็นเครื่องกระชับมิตรภาพระหว่างผู้ปกครองประเทศนั้น ๆ ให้สนิทแนบแน่นยิ่งขึ้น....
ข้าพระพุทธเจ้า ขอเชื้อเชิญให้ประชาชนของพระองค์ไปทำการค้าขายยังเมืองท่าในดินแดน
อังกฤษ และข้าพระพุทธเจ้า ขอทูลขอต่อพระองค์โปรดพระราชทานความคุ้มครองให้แก่
ประชาชนในอาณัติของประเทศอังกฤษ ไม่ว่าจะเป็นชาวอังกฤษเองหรือชาวนิเดีย ที่จะ
เข้ามาติดต่อกค้าขายในดินแดนของพระองค์ด้วย :

ข้าพระพุทธเจ้าไม่มีความประสงค์ที่จะทูลขอเมืองท่า ที่สำหรับตั้งบ้านเรือน
ป้อมหรือโรงเก็บสินค้าแต่อย่างใด ข้าพระพุทธเจ้าไม่ประสงค์ที่จะขอให้พ่อค้าอังกฤษที่
มากค้าขายในประเทศของพระองค์ได้รับการยกเว้นเป็นพิเศษจากกฎหมายบ้านเมืองของ
พระองค์ แต่ทว่าหากมีกฎหมายบังคับอันได้เกี่ยวกับการค้าต่างประเทศ ซึ่งทำความลำบาก

ให้แก่พ่อค้าและเป็นอุปสรรคในการขยายการค้าให้รุ่งเรืองขึ้นไปแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าก็มีความเชื่อมั่นในพระปรีชาญาณและความเป็นมิตรไมตรีของพระองค์ว่าจะทำให้พระองค์ทรงแก้ไขหรือยกเลิกกฎหมายบังคับเหล่านั้นเสียได้

(Commerce, while it enriches the subjects of a state, tends to make them better known to each other, and becomes, at the same time, a bond of friendship between their rulers.——I there fore invite the resort of your Majesty's subjects to our ports and harbours for the purposes of trade; and I entreat your Majesty's Protection for all the subjects of Great Britain, European or Indian, who in like manner, may visit your Majesty's dominions for the purposes of commerce.

I desire from your Majesty's neither port, settlement, fort nor factories; neither do I claim that our merchants resorting to your Majesty's country should be exempted from the authority of its laws. But if any regulation of your Majesty's government touching foreign commerce should be found to bear hard upon our merchants, and thereby prove and obstacles to the extension of their trade with your Majesty's dominions, I shall trust to your Majesty's wisdom and friendly disposition to have them modified or re-moved)⁵¹

การเจรจาระหว่างไทยและอังกฤษ

หลังจากที่ครอฟต์ได้เข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์นนี้ต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าลิศชลัช แล้ว จึงทรงโปรดฯ แต่งตั้งข้าราชการไทยขึ้นคนหนึ่ง มีพระยาสุริวงศ์มนตรี เป็นหัวหน้า ทำการเจรจา กับครอฟต์ การเจรจาทำกันอยู่หลายครั้ง แต่ไม่สามารถจะตกลงกันได้ เพราะเหตุตั้งต่อไปนี้

1. ผลประโยชน์ของอังกฤษและไทยขัดกันในด้านการค้าขาย เรื่องแก้ไขระบบพระคลังสินค้าของรัฐบาลไทยที่ได้ดำเนินเรื่อยมาตั้งแต่สมัยอยุธยานั้น ไทยไม่ยอมตามข้อเสนอของอังกฤษ เพราะจะทำให้ไทยเสียเปรียบ รัฐบาลจะขาดรายได้เป็นจำนวนมาก อังกฤษขอให้ไทยลดภาษาน้ำหนักที่ฟ้องค้าอังกฤษจะนำเข้ามา และขอตั้งกองคลังอังกฤษขึ้นในเมืองไทย เพื่อค่อยๆแลเพื่อค้าอังกฤษ ไทยตอบตกลงตามข้อเสนอี้โดยมีข้อแลกเปลี่ยนว่า

ก. ขอให้เรือไทยที่ไปค้าขายกับพ่อค้าอังกฤษที่อินเดียซื้อห้าปีนได้ เพราะขณะนั้นไทยกำลังต้องการอาวุธในการป้องกันประเทศ เพราะถูกพม่าคุกคามมาหลายครั้งแล้ว

ข. ไทยจะยอมลดภาษีให้ แต่ขอให้อังกฤษรับประทานว่าจะมีเรืออังกฤษเข้ามาค้าขายไม่น้อยกว่าปีละ 5 ลำ

ค. ไทยมีเกลือตี ๆ ออยู่มาก หากไทยนำไปค้าขายที่อินเดีย อังกฤษควรลดภาษีให้ไทยได้บ้าง

ผลการเจราจราภัยว่า อังกฤษปฏิเสธไม่ยอมตกลงตามข้อแลกเปลี่ยนทั้ง 3 ข้อของไทย เรื่องปืนนั้น ครอเพิดพูดตัดสินใจว่า อังกฤษจะยอมให้ไทยซื้อปืนได้ก็เฉพาะเมื่อไทยเป็นไมตรีกับประเทศที่ติดอยู่ต่อกับเขตแดนของอังกฤษในอินเดีย ซึ่งก็หมายถึงไทยต้องเป็นมิตรกับพม่านั่นเอง (ขณะนั้นอังกฤษเป็นไมตรีกับพม่าอยู่) เมื่อเป็นเช่นนี้ไทยก็ไม่เห็นเป็นประโยชน์อันใดที่จะซื้อปืนจากอังกฤษ นอกจากนั้นครอเพิดยังไม่ยอมรับประทานว่า จะมีเรืออังกฤษมาค้าขายกับไทยไม่น้อยกว่าปีละ 5 ลำ ทั้งไม่ยอมตกลงที่จะลดภาษีเกลือให้ไทยด้วย⁵² พิจารณาดูเห็นได้ว่า อังกฤษจะเอาแต่ประโยชน์ฝ่ายเดียว ส่วนประโยชน์ที่จะได้แก่ฝ่ายไทยเป็นการตอบแทนบ้างอังกฤษไม่ยอมให้

ถึงกระนั้นในการเจรจาขั้นต่อมา ฝ่ายไทยก็ตกลงที่จะออกหนังสืออนุญาตให้พ่อค้าอังกฤษเข้ามาค้าขายในอาณาจักรไทยได้ และถ้าปีใดมีเรืออังกฤษเข้ามาค้าขายตั้งแต่ 5 ลำขึ้นไป ไทยจะลดภาษีสินค้าเข้าให้จากร้อยละ 8 เป็น ร้อยละ 6 แต่ยังไม่ทันจะได้ลงนามเป็นหลักฐานอย่างได้ ก็มีเหตุอันหนึ่งเกิดขึ้นเสียก่อนคือ ฝ่ายไทยจับได้ว่า กปตันเรือที่นำคณะทูตอังกฤษเข้ามา ซื้อกับปตันแมกโนลลัลกอลอบนำสินค้าเป็นจำนวนมากเข้ามาค้าขายด้วยมีประเพณีมาแต่เดิมในประเทศไทยต่าง ๆ ในเขตเอเชียว่า สิ่งของที่มาในเรือทูตไม่ต้องตรวจเก็บภาษีกรออย่างได้ ประเพณีนี้เป็นที่ทราบกันทั่วไป แต่กับปตันแมกโนลลัลเป็นพ่อค้า เห็นประโยชน์ที่จะได้ในการมาค้าและทูตจึงลักลอบนำสินค้าออกจำหน่าย จนล่วงรู้ไปถึงเจ้าหน้าที่ไทย ไทยต่อว่าไปยังครอเพิด ครอเพิดจึงเกิดผิดใจกับกปตันแมกโนลลัล ถึงกับไล่กปตันขึ้นจากเรือ และสั่นนิษฐานว่าพระภัยกับปตันแมกโนลล้มความแค้นใจ จึงนำเรือลงมาแจ้งแก่ฝ่ายไทยว่า ครอเพิดนำอาเจ้าหน้าที่ทำแผนที่เข้ามาค้าเรือด้วย และได้เที่ยวหยิ่งนำทำแผนที่ในเขตไทย และครอเพิดเคยกล่าวไว้ว่า ถ้าอังกฤษต้องการได้กรุงเทพฯ แค่เรือรบสองลำสามลำ

ก็สามารถจะตีเอาได้โดยง่าย ไทยขัดเคืองมาก เรื่องที่จะลดภาษีให้อังกฤษเลยงดีไป แต่ไทยก็ยังพยายามรักษาไม่ตรึงกับอังกฤษ ยอมอนุญาตให้ฟอร์ค้าอังกฤษไปมาค้าขายได้และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ โปรดฯ พระราชทานสิงของตอบแทนไปให้มาร์คิส เอสติงและครอฟิตตามสมควร

2. เรื่องเมืองไทรบุรี ไทยต้องการเจรจา กับเจ้าเมืองไทรบุรีโดยตรง ครอฟิตได้นำหนังสือของเจ้าพระยาไทรบุรี ซึ่งกล่าวโทษเจ้าพระยานครศรีธรรมราชและจะขอเมืองไทรบุรีคืนให้พระยาไกรฯ ปกครองตามเดิมนั้นเสนอต่อเสนาบดีไทย ครอฟิตขอให้ไทยยอมตามความประสงค์ของพระยาไทรบุรี ฝ่ายไทยจึงตอบไปว่า พระยาไทรบุรีมีฐานะเป็นเจ้าประเทศราชของไทย ถ้ามีเหตุเดือดร้อนครัวเข้ามาร้องเรียนที่กรุงเทพฯ ด้วยตนเอง แต่ขนาดทางกรุงเทพฯ มีหมายเรียกให้เข้ามาแล้ว พระยาไทรบุรีก็ยังไม่ยอมเข้ามา ทางกรุงเทพฯ จะคืนเมืองให้ได้อย่างไร ครอฟิตยังพยายามเจรจาให้พระยาไทรบุรีอีกหลายครั้ง เพราะเป็นห่วงผลประโยชน์ของอังกฤษที่เมืองไทรบุรี แต่ไทยก็ยังยันตามเหตุผลเดิม แต่เพื่อที่จะให้อังกฤษคลายความวิตก โปรดฯ ให้มีใบบอไปถึงเจ้าพระยานครฯ ให้ความสะดวกแก่ฟอร์ค้าอังกฤษที่ไปค้าขายที่ไทรบุรีด้วย

นอกจากเรื่องทั้งสองนี้แล้ว การเจรจา กับ อังกฤษและไทยในคราวนี้ ยังมีอุปสรรค อื่น ๆ อีก ที่ทำให้การเจรจาไม่ราบรื่น ดังนี้

3. เรื่องภาษา ทั้ง 2 ฝ่ายพูดไม่เข้าใจภาษา กัน ในเวลาเดียวกันไม่มีคนไทยคนใดพูดภาษาอังกฤษได้ และไม่มีอังกฤษคนใดพูดภาษาไทยได้ ทั้งหนังสือและคำพูดต้องให้ลามแปลเป็นภาษาโปรดักเกสหรือภาษาอังกฤษก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย หรือ ภาษาอังกฤษอีกทีหนึ่ง การที่ต้องแปลออกหลายทอดเช่นนี้ ย่อมจะมีข้อความที่แปลคลาดเคลื่อนทำให้คู่เจรจาไม่เข้าใจกันแจ่มแจ้งได้

4. เรื่องล่าม ล่ามของทั้งสองฝ่ายมีความประพฤติเป็นที่น่ารังเกียจ ล่ามของครอฟิตเป็นคนไทย ซึ่งแต่เดิมดูทำที่จะเป็นป่วยไว้ร้องไห้ในเมืองไทยคนหนึ่ง ต่อมาก็เดือดร้อนไปอยู่นานมาก มีความรู้ภาษาอังกฤษบ้าง ครอฟิตก็จ้างมาเป็นล่าม ข้าราชการไทยรังเกียจล่ามผู้นี้ จึงมิยอมให้เข้าไปในที่เฝ้าห้องในที่ประชุมเสนาบดี ครอฟิตไม่พอใจเป็นอย่างมาก หาว่าฝ่ายไทยจะใจดีกันล่ามที่ตนไว้ใจ ฝ่ายล่ามของคนไทย ก็มีความประพฤติไม่ดีนัก ล่ามที่ใช้แปลภาษาโปรดักเกสใช้พากภาษาจีน ล่ามที่ใช้แปลภาษาอังกฤษใช้แขกคนหนึ่ง

ซึ่ง นະຖຸດ້າອສີ ສໍາມທັງ 2 ຝ່າຍນີ້ໄມ້ຄູກກັນ ຕ່າງຄົນຕ່າງໆທີ່ບໍ່ເວັບໄວ້ຮັບຮ້ອງຂອງກຳນັລຈາກຄຣອເພີດ ແລະ ວ່າງສ່າວໃສ່ຮ້າຍກັນເອງ ທຳໄໜ້ຄຣອເພີດເກີດຄູ້ມື່ນເຂັ້ມາສິ່ງຜູ້ໃຫຍ່ຝ່າຍໄທວ່າມີແຕ່ຄົນໂລກ⁵³

5. ເງື່ອງທັນຄົດຂອງຄຣອເພີດທີ່ມີຕ່ອຂ່າຍໄທບ

ມາർຈົກິສ ເຊສຕິງ ແຕ່ຕັ້ງຄຣອເພີດມາເປັນຖຸຕພະເໜີວ່າ ຄຣອເພີດເປັນຜູ້ຄຸ້ນເຄຍກັບຄົນໃນເອເຊີຍນາກ່ອນ ແຕ່ຄວາມຈົງຄຣອເພີດຄຸ້ນເຄຍແຕ່ພວກອິນເຈີຍ ແລະ ມລາຍູ ຊຶ່ງຂະແນນັ້ນທາງໝູນໃນອໍານາຈອັງກຸມ ເມື່ອມາເໜີໃຫຍ່ໄທຢ່າງເກງຄຣອເພີດເໜີອັນພວກມລາຍູ ຄຣອເພີດເລີຍໄມ່ພວໂມໃຈຄົນໄທຢ່າງເປັນປະກາດແຮງ ຄຣອເພີດເລີງກັບເບື້ອນວິຈາරັນຄົນໄທຢ່າງໄວ່ວ່າ ດັນໄທຢ່າງເປັນພວກທາສປ່າເຖືອນທີ່ມີຮ່າງກາຍຕອນນັນເປັນລືອຍເປົ່ານີ້ ມີຄວາມຄົດວ່າພວກຕົນເປັນชาຕິວິເຄະສຸດໃນໂລກ ແລະ ຄົດວ່າການທີ່ຈະໄໜ້ຮັກການອ່າຍ່າງອ່ອນນັ້ນຕ່ອງແນກແປລກທັນນີ້ ເປັນການກະທຳທີ່ນຳຄວາມເສື່ອມເສີຍມາໃໝ່ແກ້ພວກເຂົ້າຢຶ່ງນັກ (This people, of half - naked and enslaved barbarians, have the hardihood to consider themselves the first nation in the world, and to view the performance of any servile office to a stranger, as an act of degradation)⁵⁴

ປະການທີ່ສອງ ປະເພີ້ນການແຕ່ງກາຍຂອງໄທຢ່າງໃສມັຍນີ້ ເປັນລູ້ທຳງໃຫ້ຄຣອເພີດຄູ້ມື່ນໄທຢ່າງ ສັນຍັນຜູ້ຂ້າຍໄທຢ່າງໄມ່ນີ້ມີສະເໝີ້ອ ຄົງປລ່ອຍໃຫ້ທ່ອນນັນເປັນລືອຍເປົ່ານີ້ ແມ່ນ້າງຮາກການຜູ້ໃຫຍ່ດັ່ງເຊັນເສັນນັດດີພະຄລັງຄືອ ພະຍາສຸຮິຍາວງໝ່າມනຕີ ຊຶ່ງເປັນຜູ້ໃຫ້ການຕ້ອນຮັບຄຣອເພີດນີ້ ກີ່ໄມ່ໄສ່ເສື້ອວ່າກຸມຈຶງເໜີວ່າໄທຢ່າງເປັນชาຕິປ່າເຖືອນ⁵⁵

ປະການທີ່ສາມ ນ້າງຮາກການໄທທີ່ປະຈຳກົມທ່າ ເວລາທຳການຄ້າຂາຍກັບຕ່າງປະເທດກີ່ພຍາຍາມແສງຫາພລປະໂຍ້ນນີ້ສ່ວນຕ່ວປະປນໄປກັບໜ້າທີ່ຮາກການດ້ວຍ ຈຶງເປັນສາເຫດອີກ້າຂ້ອນນີ້ທີ່ໃຫ້ຄຣອເພີດຄູ້ມື່ນໄທ

6. ກັດຄົດທີ່ຝ່າຍໄທບນີ້ຕ່ອງຄຣອເພີດ

ຝ່າຍໄທບກີ່ຄຸ້ນເຄຍແຕ່ພ່ອຄ້າຕ່າງໆຫາຕິ ເຊັ່ນພ່ອຄ້າຈືນທີ່ເຂັ້ມຕົດຕ່ອງເພື່ອຫວັງພລປະໂຍ້ນທາງການຄ້າເປັນໃຫຍ່ ພ່ອຄ້າເຫຼັນເຈີ້ຍອມນັນນອບຕ່ອງນ້າງຮາກການໄທຢ່າງ ແລະ ຍອມທຳສິ່ງຕ່າງໆ ເຊັ່ນ ຫາຂອງນຽມການກາມໄທ ເພື່ອໃຫ້ຝ່າຍໄທພວໂຈ ແຕ່ຄະນະຖຸຕອັງກຸມທີ່ເຂັ້ມມືໃຫ້ເຊັ້ນນີ້ພລປະໂຍ້ນໃນການຄ້າອັງກຸມກີ່ທ້ອງການ ແຕ່ອັງກຸມທີ່ອ້າວວ່າເປັນชาຕິໃຫຍ່ໃນຍຸໂຮປ ຈຶງໄມ່ຍອມນັນນອບຕ່ອຂ່າຍໄທຢ່າຍ້າງໜີ້ຝ່າຍໄທອີກດ້ວຍ ໄທຍຈຶງໄມ່ພວໂມໃເປັນອັນນາກ ນ້າງຮາກການໄທຢ່າງ

ส่วนใหญ่เอชั่งไม่ปักใจเชื่อในเจตนาของอังกฤษนัก ดังเช่นความเห็นของนายชัยของพระยาสุริยวงศ์มนตรี ซึ่งครอเพดได้ทราบมาและได้บันทึกไว้ในหนังสือของเข้าด้วย น้องชายพระยาสุริยวงศ์มนตรี กล่าวถึงพวกรังกฤษไว้ว่า

ชาวอังกฤษเป็นพวกร่มีอันตรายในการที่จะติดต่อด้วย เพราะว่านอกจากชาวอังกฤษจะเป็นผู้มีความสามารถมากที่สุดแล้ว ยังเป็นผู้มีความทะเยอทะยานที่สุดในบรรดาชาวยุโรป ที่เดินทางเข้ามาในเอเชีย (The English were a dangerous people to have any connection with, for that they were not only the ablest, but the most ambitious of the European nations who frequented the East)⁵⁶

และคนไทยคนหนึ่งถึงกับข้อความครอเพดว่า ถ้าอังกฤษรักสันติภาพจริง เหตุใดจึงพยายามส่งเสริมกำลังทัพเรือไว้มากขนาดด้วย (If you are at peace with all the world why do you keep up so great a navy as that which you now describe?)⁵⁷

ครอเพดอยู่เจ้าที่กรุงเทพฯ นานถึง 4 เดือน เห็นตกลงกันไม่ได้ก็ตัดสินใจเดินทางต่อไปยังเวียดนามเพื่อเจรจาเรื่องการค้ากับรัฐบาลญวนต่อไป ก่อนออกเดินทางกลับไปจากพระนครยังเกิดปัญหาอีกเรื่องหนึ่ง คือ ครอเพดต้องการให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหล้านฯ ทรงมีพระราชสาสน์ตอบไปยังมาร์คิวส์ เอสติง แต่ทางฝ่ายไทยไม่ยอม เพราะมาร์คิวส์ เอสติงเป็นแต่เพียงขุนนางอังกฤษผู้สำเร็จราชการที่อินเดีย ที่จะให้พระมหากราçaริย์ไทยทรงมีพระราชสาสน์ไปถึงนั้น เป็นการผิดธรรมเนียมของไทย จึงโปรดฯ ให้พระยาสุริยวงศ์มนตรี เสนอบดีพระคลังมีสาสน์ไปถึงมาร์คิวส์ เอสติงแทน ข้างครอเพดก็ไม่ยอม เพราะเห็นว่าจะเป็นการเสียเกียรติยศแก่อุปราชอังกฤษ ในที่สุดก็ตกลงกันไว้ว่า ให้พระยาพระคลังมีคุภอักษรถึงเลขาธุกิจของมาร์คิวส์ เอสติงเท่านั้น แต่พอเกิดเรื่องกับต้นแมกโนลีนแล้ว ครอเพดก็ได้แต่เพียงหนังสือของพระยาจุพาราชมนตรี ถือออกไปแทน สาสนนั้นไม่มีใจความว่า ไทยอนุญาตให้พ่อค้าอังกฤษไปมาค้าขายในเมืองไทยได้แต่ต้องปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมและกฎหมายของไทย

เมื่อครอเพดไปแล้ว พระยาพระคลังได้มีหนังสือไปถึงมาร์คิวส์ เอสติง กล่าวโดยชัยครอเพดว่าเข้ามาเจ้าชั่มชูและหมินประมาทไทย แต่ครอเพดปฏิเสธข้อกล่าวหาหนึ่ง ราชการของครอเพดที่เวียดนามก็ไม่สำเร็จ เพราะญวนรังเกียจการติดต่อเกี่ยวข้องกับฝรั่งยิ่งไปกว่าไทยอีก กลับจากญวนแล้ว ครอเพดได้รับแต่งตั้งให้เป็นข้าหลวง (resident) อังกฤษ

ประจำสิงคโปร์ ขณะที่เป็นข้าหลวงอังกฤษอยู่ที่สิงคโปร์นี้ ครอเพิดกลับเปลี่ยนท่าทีเป็นมิตรต่อไทย ให้ความสัծวากแก่พ่อค้าไทยที่ไปค้าขายที่สิงคโปร์เป็นอย่างดี และเมื่อทราบว่าพม่าพยายามจะเกลี้ยกล่อมญวนให้ทำสงครามกับไทย ครอเพิดก็ส่งสำเนาพระราชสาส์นของพระเจ้าจักกายแมงถึงกษัตริย์ญวนเข้ามายังกรุงเทพฯ ครอเพิดได้เขียนหนังสือเกี่ยวกับเมืองไทยและญวนขึ้นเล่มหนึ่ง ชื่อ *Journal of an Embassy from the Governor-General of India to the Courts of Siam and Cochin China* ซึ่งเป็นประโภชน์ต่อการศึกษาความเป็นไปของประเทศไทยในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นอย่างมาก เพราะครอเพิดได้บรรยายถึงลักษณะการปกครองรัฐธรรมนูญของไทยได้ในหนังสือเล่มนี้ แม้ครอเพิดจะไม่ได้นิยมชมชอบคนไทยนัก เช่นได้กล่าวติดเทียนถึงการที่ข้าราชการใช้หน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ส่วนตนแต่ก็ได้เขียนชมเชยคนไทยไว้หลายประการ เช่น ชมว่าเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ของไทยรู้ถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นนอกประเทศเป็นอย่างดี เช่น รู้ความเป็นไปในอินเดียได้อย่างถูกต้อง (In several conversations which we held with the Siamese chiefs, they displayed a degree of knowledge and acuteness on the subject of our Indian power which were scarcely to be looked for in their situation)⁵⁸

ครอเพิดตื่นเต้นกับมี้มีของการก่อสร้างวัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัดพระแก้ว จึงชุมว่าไทยต้องเป็นชาติที่มีอารยธรรมสูง จึงจะทำการก่อสร้างสิ่งสวยงามเช่นนี้ได้ (It was impossible to see the extent of the buildings, and the laboriousness and costliness of the workmanship and materials, without feeling that we were amongst a numerous people, who had considerable advance in civilization,)⁵⁹

นอกจากนั้นครอเพิดยังชมคนไทยโดยทั่ว ๆ ไปว่า เป็นคนใจดี ให้การต้อนรับครอเพิดด้วยอธิราชไม่ตรี (the natives, where ever we met them, received us with kindness, and betrayed no symptom of distrust or timidity)⁶⁰

ในปี 2366 เมื่ออังกฤษรู้แล้วว่าจะต้องทำสงครามกับพม่า เพราะพม่ากรุกรานเข้าไปในดินแดนแคว้นจิตตะกองและอัสสัมของอังกฤษที่อินเดีย ครอเพิดได้มีหนังสือเข้ามาถึงเสนาบดีของไทยอธิบายถึงมูลเหตุที่อังกฤษต้องทำสงครามกับพม่า หวังจะหยั่งเสียงรัฐบาลไทย และซักชวนมิให้ไทยช่วยพม่า อังกฤษทราบดีว่าไทยกับพม่าเป็นศัตรูกันมาแต่โบราณ คงจะไม่ช่วยพม่าแน่ แต่ก็ยังไม่ไว้ใจไทยที่เดียวนัก เพราะไทยอาจต้องการฉวย

โอกาสตอนอังกฤษรับฟ้าฯ ส่งกำลังไปเยี่ยงเกาะหมากและมณฑลเวลเลสแลย์คืนก็ได้ อีกประการหนึ่ง อังกฤษทราบว่าไทยให้ความสนใจสนับสนุนอยู่ที่อพยพเข้ามาอยู่ในดินแดนไทยเป็นอย่างดี และในการตีพม่า อังกฤษจำต้องตีขึ้นไปจากทางใต้ คือต้องผ่านดินแดนของขึ้นไปก่อน อังกฤษต้องการได้กำลังอยู่ทั้งที่อยู่ในไทยและในพม่าช่วยอังกฤษรับด้วย อังกฤษจึงส่งสาส์นมาหาบพม่าเป็นไมตรีกับไทย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ทรงทราบข่าวเรื่องอังกฤษจะรับฟ้าฯ ซึ่งมีพระบรมราชโองการให้เจ้าเมืองตามชายแดนไทยกับพม่า ให้เตรียมพร้อมไว้สำหรับเหตุร้ายต่างๆ ที่อาจเกิดขึ้น แต่ไม่มีเหตุการณ์อันใดเกิดขึ้นในระยะนี้จนสิ้นรัชกาล
การประชุมและสรุปคดีของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ

ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2367 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ ทรงประชุมโดยกระหันหัน และมีพระอาการครั้งไม่ได้มาแต่แรก ประชวรอยู่ 8 วัน ก็เสด็จสู่สรุปคดี ในวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2367 สิริพระชนมายุได้ 58 พรรษา และอยู่ในราชสมบัติ 16 พรรษา

การสืบราชสมบัติ

เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านฯ มีพระอาการครั้งไม่ได้ในขณะที่ทรงประชุมโดยกระหันหัน จึงมิได้ทรงมอบพระราชสมบัติให้แก่พระราชนัดลักษณ์ พระองค์ได้ตั้งแต่สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาเสนาสนานุรักษ์ สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2360 และ ก็มิได้ทรงแต่งตั้งเจ้านายพระองค์ใดเป็นพระมหาอุปราชแทน ถึงแม้จะได้ทรงยกย่องพระเจ้าลูกยาเธอที่ประสูติแต่สมเด็จพระครีสติเยนทรารมราธินี ขึ้นเป็นเจ้าฟ้าทั้งสองพระองค์ คือ เจ้าฟ้าชายมกุฎ และเจ้าฟ้าชายจุฑามณี แต่ก็มิได้เคยทรงประกาศว่าเจ้าฟ้าชายมกุฎเป็นองค์รัชทายาท อาจเป็นพระธรรมเนียมว่าจังทรงพระเยาว์อยู่มาก จะนั้นเมื่อสรุปคดี ราชบัลลังก์จึงว่างเปล่า พระราชนัดลักษณ์และข้าราชการผู้ใหญ่ จึงได้ปรึกษากันและตกลงให้ภาระราชสมบัติแด่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งเป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเรียม เพาะเหตุที่พระองค์ทรงมีพระชนมายุแก่กว่าพระองค์อื่น และได้ทรงรับราชการมีความสามารถในการปกครองมาแล้ว

.....

เชิงอรรถบทที่ 2

2. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงคาวด้ากรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 (จัดพิมพ์โดยองค์การค้าครุสภาก พะนนคร พ.ศ. 2505) หน้า 4-12
2. ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์ “ประวัติศาสตร์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์” ผลงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี ปีที่ 1 เล่ม 1 เดือนมกราคม พ.ศ. 2510 หน้า 99-110
3. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงคาวด้ากรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 หน้า 14-15
4. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 3 หน้า 53-71
5. ม.ร.ว. แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์ ผลงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี ปีที่ 1 เล่มที่ 1 หน้า 114
ม.ร.ว. แสงสูรย์ ลดารักษ์ พระมหาปราสาทและพระราชนูปที่รัตนสถาน ในพระบรมราชวัง หน้า 1-12 หน้า 1-12
6. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงคาวด้ากรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 หน้า 203-205
7. สิริ เปรมจิตต์ พระบรมราชอัครวินค์ (โรงพิมพ์เสาวภาค พะนนคร พ.ศ. 2514) หน้า 91
8. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงคาวด้ากรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 หน้า 171-173
9. John Crawfurd, **Journal of an Embassy from the Governer - General of India to the Courts of Siam and Cochinchina - China**, Vol. 1, second edition (London, 1830), p.119
10. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงคาวด้ากรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่มที่ 2 หน้า 171-173

11. เส่�เดียวกับเชิงอรรถที่ 10 หน้า 87-88
12. เส่�เดียวกับเชิงอรรถที่ 10 หน้า 208-218
13. เส่�เดียวกับเชิงอรรถที่ 10 หน้า 169-170, หน้า 76-78
14. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 หน้า 72-75
15. พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 248
16. นายเปลือง ณ นคร ประวัติวรรณคดีไทยสำหรับนักศึกษา หน้า 284
17. พระวรเวทย์พิสิฐ วรรณคดีไทย หน้า
18. เปลือง ณ นคร ประวัติวรรณคดีไทยสำหรับนักศึกษา หน้า 310-315
19. เส่�เดียวกับเชิงอรรถที่ 18 หน้า 341-342
20. เส่�เดียวกับเชิงอรรถที่ 18 หน้า 358-359
21. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไวยรบพน่า หน้า 692-702
22. เส่�เดียวกับเชิงอรรถที่ 21 หน้า 706-708
23. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 หน้า 124
24. Hall. A History of Southeast Asia p.466
25. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 หน้า 65-69
26. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 หน้า 115
27. เส่�เดียวกับเชิงอรรถที่ 26 หน้า 128-129
28. เส่�เดียวกับเชิงอรรถที่ 26 หน้า 140
29. เส่�เดียวกับเชิงอรรถที่ 26 หน้า 133

30. พระราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับหนอสมุดแห่งชาติ ตอนที่ 3 แปลโดย นายพันตรี หลวงเรืองเดชอนันต์ (ทองดี มนรัชต์) (โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา พระนคร พ.ศ. 2513) หน้า 119-201
31. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 30 หน้า 206-213
32. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 หน้า 151-155
33. รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ หน้า 86-87
34. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 33 หน้า 88-89
35. ราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา หน้า 215
36. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 35 หน้า 218-219
37. รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ หน้า 91
38. Hall, A History of Southeast Asia ,p.465
39. รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ หน้า 91-95
40. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 1 หน้า 78
41. จดหมายเหตุ ร. 2 จ.ศ. 1173 เลขที่ 17 พระราชสาสน์จากพระเจ้ายาล่องถawayแด่รัชกาลที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2354
คัดลอกมาจาก ถนน อานามวัฒน์ ค่าวัณสันพันธ์ระหว่างไทย, เขมรและญวนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปริญญาโนพนธ์ เสนอวิทยาลัยวิชาการศึกษา (พระนคร พ.ศ. 2314) หน้า 54
42. รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์ หน้า 105-107
43. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 42 หน้า 107-108
44. เล่มเดียวกับเชิงอรรถที่ 42 หน้า 108
45. พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 250

46. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 หน้า 70-73
47. Hall, **A History of Southeast Asia**, pp. 466-467
48. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 หน้า 133-135
49. John Crawfurd, **Journal of an Embassy from the Governor - General of India to the Courts of Siam and Cochinchina**, Vol. II, appendix B, pp. 443-445, 452
50. **Ibid.**, p. 454
51. **I b i d**, pp., 454-455
52. Crawfurd, **op.cit.**, Vol. I, pp. 137, 186, 205, 222-223, 238
53. **Ibid.**, pp 128-129, 132
54. **Ibid.**, p. 136
55. **Ibid.**, p. 125
56. **Ibid.**, p. 216-217
57. **Ibid.**, p. 9 2
58. **Ibid.**
59. **Ibid.**, p. 153
60. **Ibid.**, p. 120